

Miquel Vives Tort

L'EVOLUCIÓ HISTÒRICA DE LA XARXA
VIÀRIA ENTRE EL LLOBREGAT I EL FOIX.
DES DE L'ÈPOCA ROMANA FINS AL
TERCER DECENNI DEL SEGLE XX

Directors:

Doctora Rosario Navarro i Sáez, professora titular del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia (Universitat de Barcelona)

Doctor Joan Vilà-Valentí, catedràtic emèrit del Departament de Geografia Física i Anàlisi Geogràfica Regional (Universitat de Barcelona)

FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA DE LA
UNIVERSITAT DE BARCELONA

CAPÍTOL 3. LES FONTS D'INFORMACIÓ

Si alguna cosa caracteritza el present treball és la gran varietat de les fonts utilitzades necessàriament. Un tema tan complex i tan poc tractat directament per la historiografia com és el de l'evolució de la xarxa de camins no pot encarar-se només des de la documentació escrita o cartogràfica. La data de construcció d'un camí només és referenciada habitualment per la documentació a partir del segle XIX i en algunes ocasions, des del segle XVIII o anteriors, només si es tractava d'un camí ral o d'una via de gran interès. Quan es tracta d'una refecció o una modificació del traçat les notícies encara són més puntuals. A més, la majoria de les vegades, la documentació dóna per suposat el lloc concret per on passava el camí objecte de la intervenció, la qual cosa si en el seu moment era certa, a nosaltres ens pot deixar totalment a les fosques.

Existeix cartografia antiga de Catalunya des del segle XVI, però no és fins el segle següent quan es comencen a detallar els pobles i els camins, i cal esperar a la guerra del Francès per a trobar croquis detallats d'alguns llocs d'interès. També és pot comptar amb cartografia actual sobre camins d'èpoques antigues elaborada pels historiadors com a mapes auxiliars. N'hi ha de molt interessants sobre la Via Augusta, el Camí de Santiago o els camins de postes, però aquests solen ser fets a petita escala i no detallen suficientment per a fer-se idea de l'itinerari concret.

A aquesta informació cal afegir-hi altres dades, moltes vegades tretes de fonts d'informació molt heterogènies, que mai van ser pensades per a ser aprofitades com a tals. Moltes d'aquestes dades les dóna la documentació privada, quan fa referència a compravendes o cessions de peces de terra. Per a situar bé el terreny del qual es tracta s'acostumava a posar les afrontacions ben detallats, entre les quals els torrents i els camins eren punts de referència clars. En un primer moment els cartularis i diplomataris i posteriorment els capbreus i els

cadastres en són un exemple; també els registres notariais són una mina, en gran part inexplorada, d'informació sobre aspectes de camineria.

Aquest també és el cas de la toponímia. Es evident que topònims com *hostal*, *coll*, *costa* o *pont*, etc. donen informació directe sobre camins, encara que estiguin aglutinats en compostos com *Collblanc*, *Pont de Suert* o *Hostalric*. Els topònims poden haver quedat fossilitzats des de situacions molt antigues i, ben interpretats, poden donar informació molt variada. És clar que, pel tipus de treball que realitzem, la toponímia més detallada, la microtoponímia, és la més apropiada i també la més abundant. Té, en general, l'inconvenient de no ser massa antiga i no ha cridat massa l'atenció dels lingüistes, però, si més no, també pot contenir paraules, en català, que expliquen com era una societat agrària, ara ja molt transformada.

D'altres vegades és l'arqueologia la que proporciona notícies d'algun lloc, com ara d'un pont d'origen romà o gòtic (encara que de la part antiga només en restin els estreps), de les runes d'un *hostal* o de la presència d'un mil·liari. Moltes més vegades les aportacions de l'arqueologia són més etèries i no es limiten al que puguin aportar els jaciments. Situacions pròpies de la xarxa viària com un empedrat, unes roderes o diferents tipus de camins (per exemple un camí fondo o un camí sobrealçat) poden correspondre, o no, a èpoques antigues. La resposta només es pot obtenir després d'un acurat estudi de prospecció de tota la zona que determini la direccionalitat del camí i els altres elements que hi estarien relacionats.

A més, encara que es tracti de cercar camins antics, les fonts orals són una gran font d'informació. La gent gran que ha viscut tota una llarga vida al seu poble pot donar informació, i generalment la dóna de gust, sobre el nom d'un determinat camí, sobre cap a on portava i sobre què s'hi traginava; coses que, per la seva obvietat, pot ser que mai s'hagin posat per escrit³⁸.

³⁸ Per a valorar la importància de les fonts, vegeu la referència en el capítol 4 a les anomenades "unitats d'informació".

3.1. LES FONTS BIBLIOGRÀFIQUES

En qualsevol estudi històric, les fonts escrites són fonamentals. No hi ha història sense documentació, i la documentació per antonomàsia és la documentació escrita, d'igual manera que la Història per antonomàsia ha estat fins ara la Història feta a partir de documentació escrita. Per aquesta raó la primera de les fonts a considerar, ha estat, diguem-ne que obligatòriament, la documentació escrita. Malgrat tot, aquí ha calgut fer una digressió i separar les fonts documentals de les fonts bibliogràfiques. Tant l'una com l'altra aporten informació escrita, però les unitats d'informació que aporten són de diferent tipus.

La documentació directa dona informacions puntuals sense elaborar ni contrastar. Té l'avantatge de la immediatesa, però té l'inconvenient de la precarietat. No es pot pensar que tota la informació d'un lloc determinat o d'una època determinada hagi arribat mai a ser escrita ni posseïm, ni de bon tros, tota la informació escrita que cada període ha generat. A més aquesta documentació es troba tant dispersa que la simple recopilació és una tasca ingent i la seva consulta una feina realment enfarfegadora. Actualment se segueixen perdent habitualment arxius privats sencers.

Al marge de les simples recopilacions de documents. la bibliografia general aporta una informació ja elaborada per l'autor a partir d'una informació prèvia. Quan un autor fa un llibre té intenció de comunicar unes idees als lectors, per la qual cosa la informació que proporciona és més complexa i elaborada i les unitats d'informació, que remeten a les fonts, poden quedar ocultes, com els fonaments d'un edifici. És cert que les conclusions resultants de l'autor poden ser considerades també com a altres unitats d'informació, però en un segon grau, més elaborat. En la nostra recopilació, i pel que fa a les referències a la

informació prèvia, hem considerat l'autor com un intermediari que ha seleccionat i interpretat les unitats d'informació de la forma que li ha semblat més idònia, però que en escollir-ne unes, obligatòriament n'ha descartat unes altres i ha deixat sense consignar una part de la informació base. Per això, sempre que hem pogut hem anat a cercar la les fonts primàries, tant en documentació com en cartografia o pel que fa a les fonts orals.

Deixant de banda les referències clàssiques a la via Augusta, la primera bibliografia sobre camins que del territori entre els rius Llobregat i Foix, es pot trobar en les enciclopèdies i geografies clàssiques editades a partir del segle XIX i en reculls de dades municipals o guies de correus i postes fetes per ordre governamental. Ni uns ni altres solen donar massa informació, els primers per generalitzar massa i els segons per abastar només un àmbit parcial.

En els llibres de viatge on molts viatgers, que feien un determinat itinerari pels motius més variats, deixaven constància de les seves vivències personals, es pot trobar molta més informació, però amb l'inconvenient de ser aquesta, totalment subjectiva. Aquests llibres, escrits des de finals del segle XV fins al segle XX, constitueixen tot un subgènere, de tipus casolà, dintre de la literatura de viatges. El viatgers, que procedeixen d'un espai exterior, desconeixen, de vegades totalment, el trajecte a realitzar i en el seu diari de viatge reflecteixen com veuen un paisatge, per a ells nou i sorprenent (i que continua sent-ho per a nosaltres, procedents d'un temps posterior). En canvi, la quotidianitat dels mateixos fets per els que vivien en aquest territori ha fet que només en casos comptats algú n'hagi fet una descripció.

Més tardanes són les monografies locals que descriuen en profunditat un municipi, desglossant aquesta descripció en una sèrie de camps referents a la geografia (física i humana), l'economia i la cultura. En cap cas deixen de parlar de les comunicacions i de les glòries de la història local, amb la qual cosa són una bona font d'informació, depenent en tot cas dels coneixements i de la discreció del seu autor. Dintre d'aquest tipus d'obres hi ha un subgènere, el de les topografies mèdiques, obres fetes des de la meitat del segle XIX fins a la

meitat del XX, pels metges de la localitat i promogudes pel seu col·legi professional. Una altra vegada, com en el cas dels llibres de viatges, es tracta d'algú, en aquest cas el metge, que ve de fora del territori i que posa en valor allò que pels habitants del lloc és normal i sense interès.

També els itineraris per a excursionistes són petits llibrets carregats d'informació. Catalunya és terra d'excursionistes i tot el territori és descrit en aquests petits llibrets, generalment en format de butxaca. No s'interessen per la evolució dels camins que descriuen, però ocasionalment aporten unitats d'informació força interessants i inèdites.

Finalment, i des de fa uns anys, es plantegen els estudis de camineria com un aspecte diferenciat dels estudis sobre el comerç o sobre el transports. En el primer d'aquests casos, la majoria dels estudis formen part dels estudis d'economia i el comerç és contempla com un element essencial de l'activitat econòmica d'un país, d'una comarca o d'un municipi. S'analitza a fons el capital que mou, els productes que transporta i el sistema empresarial que hi ha al darrere, de vegades fent interessants i complexos estudis històrics o geogràfics. En el segon cas, el transport es veu com una part de la història de la ciència i s'analitzen a fons les innovacions tècniques i les millores econòmiques que se'n deriven.

Ni en un cas ni en l'altre la majoria de les obres no s'entreenen en fixar-se per on anaven les vies de comunicació, com no sigui el cas d'un pont o coll conflictius o d'un peatge estratègic. Al llarg de la història i fins a l'aparició del ferrocarril, es coneixen més bé les rutes marítimes que no pas les vies de comunicació terrestres.

3.1.1. Les enciclopèdies i les obres generals

Es podria començar el recull de les grans obres geogràfiques que tenen la suficient extensió com per a donar una bona informació sobre el petit territori que estudiem, amb la *Geografia General de Catalunya*, publicada entre 1908 i 1918, sota la direcció de Francesc Carreras i Candi. Ell mateix va redactar el volum dedicat a Barcelona, i el folklorista i enginyer Cels Gomis i Mestres va fer el de la província de Barcelona. Es una obra d'una importància capital en la divulgació del coneixement de Catalunya, ja que va ser incorporada a la xarxa de Biblioteques Populars de la Mancomunitat. Aquesta xarxa fou després transferida a les Diputacions, i va travessar incòlume tot el període franquista, de manera que, per a moltes persones, el coneixement geogràfic de Catalunya va fer-se a través d'aquesta obra.

No es torna a trobar una obra comparable a l'anterior fins a la publicació de la *Geografia de Catalunya*, dirigida per Lluís Solé i Sabarís, editada en tres volums per l'editorial Aedos entre 1958 i 1968. Va ser una obra conjunta del col·lectiu de geògrafs catalans, que va posar les bases per al renaixement de la geografia a Catalunya, renaixement que va culminar l'any 1972 quan va sortir de la Universitat de Barcelona la primera promoció de llicenciats en geografia de l'estat espanyol a la qual l'autor d'aquestes lletres té l'orgull de pertànyer.

L'aparició, el 1970, de la *Gran Enciclopèdia Catalana*, obra col·lectiva finançada per subscripció popular, va marcar una fita, un abans i un després en els estudis globals sobre geografia de Catalunya. Malgrat no ser una obra geogràfica ni històrica, el recull de materials inèdits és tant gran que qualsevol altra enciclopèdia editada anteriorment, quedava, pel que respecta a Catalunya, completament obsoleta. Aquí s'hi pot d'incloure la monumental *Enciclopèdia Espasa*, començada el 1905 i que ja ha superat el centenar de volums. Malgrat tot, en aquesta enciclopèdia encara és possible de trobar-hi informació interessant sobre pobles i camins de la zona estudiada.

El gran èxit que va tenir l'Enciclopèdia Catalana va portar a la fundació creada per a la seva publicació a embrancar-se en una alta empresa col·lectiva, la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya.*, obra en 19 volums, començada a publicar el 1981 i acabada el 1985. L'obra consta de 16 volums dedicats a l'estudi individualitzat de cada un dels municipis de totes les comarques de Catalunya, en els quals es procurava que cada un dels municipis fos redactat per algú del mateix lloc o amb coneixement directe d'ell, o al menys de la mateixa comarca. Cosa que, aplicada a cada un dels municipis de Catalunya no és gens senzilla. El conjunt es completa amb una geografia de Catalunya en dos volums, dirigida per Maria de Bolòs, i un recull de cartografia antiga de Catalunya, des del segle XVI.

En quant a la bibliografia històrica general de Catalunya, la primera obra feta després de la Guerra Civil a considerar és la *Història de Catalunya* publicada en fascicles per l'editorial Salvat entre 1978 i 1979, en sis volums. Obra col·lectiva que, sota la direcció del propi Joan Salvat i Josep M Salrach, aplegava gran nombre dels historiadors que llavors eren capdavanters en cada període o aspecte a estudiar. Més tard, el 1987, la *Història de Catalunya* d'Edicions 62, dirigida per Pierre Vilar, en 8 volums i un diccionari històric serà la obra definitiva en aquest camp. Encara el 2003 es van publicar dos volums més dedicats als últims anys.

Baixant a una visió d'àmbit comarcal, també hi ha obres generals de gran interès però, en absència d'un pla director conjunt, d'unes característiques i un valor desiguals. A la comarca de l'Anoia existeix una *Història de l'Anoia*, coordinada per Josep M Torras i Ribé i desglossada per municipis i publicada entre 1988 i 1990. Vol ser el primer d'una col·lecció d'història de les comarques de Catalunya, de la qual s'ha publicat també la corresponent al Bages.

Al Baix Llobregat, una obra de conjunt és *l'Atles del Baix Llobregat*, que és quelcom més que un simple atles. Fet entre el Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i l'Institut Cartogràfic de Catalunya, l'esmentat centre d'estudis

va mobilitzar una cinquantena d'especialistes per recollir la majoria d'àmbits d'estudi de la geografia i la història de la comarca.

Si al Penedès i al Garraf no hi ha encara una obra de conjunt, hi ha en canvi tota una col·lecció de *Miscel·lània Penedesenca* que l'Institut d'Estudis Penedesencs ha anat publicant des de principi dels anys 80 amb una periodicitat bianual. En les seves pàgines es publiquen els temes, històrics, geogràfics, culturals o socials, que s'han presentat en unes jornades d'estudi prèvies.

3.1.2. Les monografies locals

Quan el nivell de detall arriba al camp municipal la varietat de la informació és immensa. No ja cada municipi sinó cada poble i cada barri té la seva pròpia personalitat i el recull de la història, els personatges famosos i els monuments importants és una beneïda obsessió que tenen tots ells. A causa d'això, en aquest moment gairebé tots els municipis tenen publicada alguna monografia que recull la seva pròpia història i personalitat, moltes vegades escrita per erudits locals i altres per autors forans que es dediquen a aquesta tasca.

Les primeres monografies locals són de les primeries del segle XX. Només les grans viles i ciutats o els llocs d'interès històric tradicional tenen obres anteriors. Pere Alegret publicava el 1887 uns *Apuntes Históricos de Vilafranca del Panadés y su Comarca* i el 1905 *Monografía sobre la antigüedad de las ruinas de Olèrdola*, ambdues editades a Vilafranca del Penedès, on feia un recull de les notícies més o menys fabuloses que els publicistes anteriors havien fet sobre Olèrdola i els seus orígens. Anteriorment, Teodor Creus i Coromines publicava a Vilanova i la Geltrú una obra titulada *Sant Miquel d'Olèrdola* (1895) on també especulava sobre les ruïnes d'Olèrdola.

Sobre Sant Sadurní d'Anoia Josep Parareda feu una *Geografia local de la Vila de Sant Sadurní de Noya* l'any 1889 en 10 pàgines. Al Baix Llobregat, Francesc Maspons i Labrós escriví el 1895 uns *Recuerdos históricos de Molins de Rey*, de 22 pàgines.

L'obra *Gelida. Notes per sa Història tretes dels Arxius Parroquials i de l'Ajuntament* (1908), de Pelegrí Torelló i Francesc Perecaula és una de les primeres monografies fetes en pobles petits. També *Nostra Senyora de Cabrera. Monografia històrica* (1915), del capellà mossèn Pere Fortià, entra dins d'aquest capítol, i Francesc de Bofarull feu el 1911 una història d'*El Castillo y la Baronía de Arampruñá*.

Des dels anys 20 fins a la Guerra Civil fou un època en que sovintejaren les monografies històriques. Mossen Frederic Martí i Albanell feu unes *Notes Històriques del Papiol* (1926). El farmacèutic Bonaventura Pedemonte escriví unes *Notes per a la Història de la Baronía de Castellvell de Rosanes*, publicades el 1929, amb molta documentació sobre les poblacions que abastava la baronia. El mateix any de 1929 Joan Solà publicà una *Història de Sant Salvador de les Espases*, ermita i castell situats entre Esparreguera i Olesa, enfront mateix de Montserrat.

El 1935, Joan Boada publicava la *Monografia de l'Església i Castell de Sant Martí Sarroca*. I justament l'any 1936, fra Andreu de Palma de Mallorca escriví un fulletó de vuit pàgines titulat *Del Rectorologi de Sant Andreu de la Barca i de la Vida parroquial d'aquesta santa Parròquia*. També feu en data indeterminada una voluminosa monografia *El Prat de Llobregat. Ensayo histórico*, en castellà.

En els anys durs de després de la Guerra Civil, els estudis locals van restar aturats, només Isidre Clopes publicà, amb suport municipal, un *Resumen Histórico de Martorell* el 1945. i fou també en aquesta població on es va reunir l'any 1950 la I Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos que va relançar l'interès pels estudis locals, amb el compromís, encara vigent, de reunir biennalment noves assemblees rotatòriament, en localitats que proposen la seva

candidatura. L'any següent es van publicar, en català, les *Actes de la I Assemblea*.

A partir de llavors van tornar a ser nombroses les monografies publicades. El 1953, Ferer i Soler publicà unes *Notes Històriques de Santa Creu d'Olorda*, amb el suport d'un centre excursionista. Joan Boada publicava unes *Notas Históricas del Templo y Castillo de San Martín Sarroca* (1962), reedició de la monografia feta el 1935. Josep M Muntaner publicava un estudi sobre *Sant Sadurní d'Anoia i l'Alt Penedès* (1969), publicat pel Banco de Expansión Comercial. I moltes més, cada vegada amb major freqüència.

En els últimes trenta anys, sembla que no hi ha municipi que no descansi fins a tenir la seva pròpia història local. L'Ajuntament d'Abrera ha editat el llibre d'Antònia Sola *Abrera, poble per a tothom* (1999), obra guanyadora del premi d'investigació local.

Si no hi ha autor en la mateixa població, s'encarrega a algun especialista forà que la faci. Així, Joan Castellà Gassol ha escrit monografies locals de Sant Esteve Sesrovires (1982). Salvador Llorac ha fet les de Creixell (1987), Subirats (1988), Sant Martí Sarroca (1989), Vilobí del Penedès (1991) i Font-rubí (1991).

Una petita editorial CEDIP (Centre d'estudis i Divulgació del Patrimoni) ha fet, amb el suport dels Ajuntaments respectius, petites monografies, molt ben editades i amb força il·lustracions, de Cervelló i la Palma (1995), Cornellà de Llobregat (1997), Sant Feliu de Llobregat (1997), Vallirana (1998), Sant Joan Despí (1999) i Martorell.

De les moltes topografies mèdiques existents, només se n'han publicat dues que facin referència al territori estudiat, i les dues són tardanes. Orenci Valls i Bruquetes va fer una *Topografia Mèdica de la Vila d'Esparraguera*, publicada el 1936 i Francesc Massana i Rovira, metge de Martorell, va publicar el 1961 la seva *Topografía Médica de Martorell* (1961). Les dues obres, molt completes i documentades, amb molta informació elaborada pels propis autors, han exercit

una gran importància en el coneixement que els habitants de les dues viles tenien de la seva població.

3.1.3. Els diaris i memòries de viatgers

Existeixen llibres de viatgers des de que hi ha viatgers que saben escriure; només cal recordar les descripcions dels seus viatges que feren Pitees, Marco Polo o Colom. També molts dels que travessaren aquest territori, han deixat anotacions o diaris explicant el que van veure, però fins a finals del segle XV no es va fer costum que el viatger portés un diari on prenia nota del més sorprenent del que veia o que li passava. Aquestes descripcions, moltes vegades a la tornada del viatge o molt més tard eren publicades. Hi ha llibre de reculls de relacions de viatges, per èpoques o per zones geogràfiques, i també hi ha, reeditades, les relacions completes, de vegades acompanyades de mapes o gravats.

Un dels grans resums de narracions de viatgers fetes a Espanya és el de José García Mercadal *Viajes de Extranjeros en España y Portugal*, publicat en tres volums entre 1950 i 1962, del qual hi ha una selecció amb el nom *Viajes por España* a la col·lecció El Libro de Bolsillo, feta el 1972. Hi ha també una reedició de 1999 titulada *Viajes de Extranjeros por España y Portugal desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*, publicada per la Conselleria de Cultura de Castilla y León.

També Arturo Farinelli va fer recull de *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XIX* (1920) editat per pel Centro de Estudios Históricos, de Madrid, després reeditat a Itàlia en 4 volums (1979). Aquesta edició es pot trobar a la Cartoteca de Catalunya. Força interessants són també els quatre articles referents a “Viajes y viajeros por Espanya”, que comprenen des de finals del segle XV fins a principis del XVII, que l'enginyer José Uriol y

Salcedo va publicar entre 1985 i 1987 a la *Revista de Obras Pùblicas*³⁹ . van acompanyats de mapes amb els itineraris corresponents.

En l'àmbit de Catalunya, Pere Balaña ha fet també un recull de relats de viatgers, amb el nom de *Visió Cosmopolita de Catalunya. Relats de viatgers i escriptors (segles 1 aC – XIX)*, editada per la Generalitat de Catalunya (1991), on recull un fragment de l'obra de 41 viatgers, des de Polibi i els autors clàssics fins a Stendhal, Georges Sand, Andersen i altres autors del segle XIX. També Jordi Bolòs ha publicat *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers dels segle XVI* (1980), a la col·lecció Episodis de la Història. I també la revista de divulgació especialitzada en història *L'Avenç* ha publicat un número monogràfic (juliol de 1982) dedicat als *Viatgers per Catalunya: dels diplomàtics del Renaixement als somniadors del Romanticisme* (juliol de 1982)

A la mateixa col·lecció Josep M Torras i Ribé té publicat *Camins i viatgers a la comarca d'Igualada (1494 – 1834)*, del 1991. Es una petita gran obra, molt densa, amb fragments escollits de relats de viatgers i amb una impressionant bibliografia comentada. L'autor no es limita a recollir les informacions dels viatgers sinó que intenta fer una interpretació sobre quins eren els principals camins de la comarca. Això permet extrapolar els fets per ell referits a l'Anoia als territoris veïns.

La selecció d'aquests autors no comprèn, forçosament, tots els àmbits territorials que ens interessin. En molts dels casos resta el dubte de si en el fragment escollit hi ha tota la informació que aporta aquell viatger o si en un altre paràgraf afegeix alguna cosa. El més convenient seria anar a buscar el relat original, cosa que la majoria de les vegades no és gens fàcil. Amb tot, és possible de trobar els textos complets o al menys els que fan referència al territori estudiat en un bon nombre d'ocasions. A l'arxiu de la Cartoteca de Catalunya hi ha dipositat el Fons Puchades, amb la biblioteca acumulada per

³⁹ Aquests articles, juntament amb altres de la mateixa revista és poden consultar íntegres per Internet (http://ropdigital.ciccp.es/public/detalle_articulo.php?registro=2286)

l'estudiós Josep M Puchades, impulsor de les editorials Alpina i Montblanc, amb bon nombre d'edicions originals (i també de monografies locals).

El relat de Hyeronimus Munzer *Viaje por España y Portugal en los años 1494 y 1495* va ser publicat per la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, de Madrid, l'any 1924, i reimprès per l'Editorial Polifemo de Saragossa el 1991. Henrique Cock va fer una *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia*, el qual va ser publicat per la Imprenta Aribau y Cia, de Madrid, el 1876. D'aquesta n'hi ha una reproducció facsímil feta per Librerias París – Valencia el 1994. Aquesta mateix editorial ha fet també, a baix preu, nombroses reproduccions de llibres antics, entre elles moltes de llibres de viatgers, com l'obra de Javier Liske *Viajes de Extranjeros por España y Portugal* (1878), dedicada als viatgers polonesos dels segles XV al XVII, o el *Paseo por España. Relación de un viaje a Cataluña, Valencia, Alicante, Murcia y Castilla por la Condesa Gasparín*, publicada a València el 1875.

D'altres llibres han gaudit d'edicions més edicions més àmplies, que els han fet ser més coneguts pel gran públic. Per exemple, la primera part del primer volum del *Voyage Pittoresque et Historique en Espagne* d'Alexandre de Laborde, publicat el 1808, fou objecte d'una acurada edició per les Publicacions de l'Abadia de Montserrat el 1974. Un any abans l'editorial Curial també publicà, en edició més senzilla, el *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, de Francisco de Zamora (1973), i la mateixa editorial Curial començà a publicar el 1988 el *Calaix de Sastre* del Baró de Maldà.

El *Diario de Viaje a España. 1799 – 1800* de Wilhelm von Humboldt ha estat publicat per Edicions Càtedra (1998) i el *Viaje de España. Crónica de Antonio Ponz (1725 – 1792)* ha estat editat en format multimèdia per América Ibérica i IndesMedia (1997).

3.1.4. Els repertoris de camins

Finalment, hi ha tot un reguitzell de repertoris de camins, o llibres que tracten específicament dels camins més importants, per a informació de traginers, correus i postes. Es un conjunt heterogeni en el temps i en la precisió que sol informar només de l'itinerari del camí i de les distàncies entre els punts de parada més importants, En general, són massa extensos per aportar gaire informació sobre el territori que ens afecta.

El més antic és el *Repertorio de todos los caminos de España, hasta ahora nunca visto, en el que hallará cualquier viaje que quiera andar muy provechoso para todos los caminantes*, del valencià Pedro Juan Villuga, editat a Medina del Campo el 1546⁴⁰, només duu el nom de les ciutats i les distàncies, però és molt complet, fins i tot la part de l'entorn de Barcelona.

Del segle XVIII és el *Tratado legal y político de caminos públicos y posadas*, de Thomas Manuel Fernandez de Mesa, publicat a València el 1755 amb gravats i llistes de camins, i ara reproduït per Librerias París – Valencia (1998). També el *Atlante Español o Descripción general, geográfica, cronológica e histórica de España, por Reynos i Provincias*, de Bernardo Espinalt, publicat a Madrid el 1783, amb una breu descripció de cada població, on s'hi inclouen els camins.

Al segle XIX la informació ja és més nombrosa. Les Llibreries París – València han reproduït alguns del llibres mes interessants, com la *Notícia de todes las ciudades de este Reyno de España con las leguas que median entre sí, tanto por loc caminos de ruedas como por los de herradura*, impès a València el 1810; també l'*Itinerario descriptivo de las Provincias de España*, traducció lliure del d'Alexandre de Laborde, també publicat a València el 1816, i el *Guía Práctico Valverde (Guía del Antiguo Reyno de Cataluña)*, publicat a Madrid el 1887, amb un mapa de Catalunya, un plànol de l'Eixample de Barcelona i itineraris bastant detallats.

⁴⁰ Hi ha edició actual de Reimpresiones Bibliogràfiques, Madrid, 1950, i el text es pot trobar a internet a <http://traianus.rediris.es/villuga>.

També han altres obres semblants però que descriuen més detalladament el territori, com el *Prontuario de la mayor parte de los caminos del Principado de Cataluña con los pueblos y posadas situados en sus carreteras y las horas que a paso de tropa distan una de otra* (1814), de Pere Serra i Bosch, que també pot consultar-se a la Cartoteca de Catalunya. A la Cartoteca hi ha, a més, altres obres d'interès, com la molt important de Melcior de Palau *Carreteras Provinciales de Barcelona. Estudio Histórico-crítico* (1891), on fa una anàlisi de la construcció de carreteres entre 1839 i 1885 i reivindica la seva participació⁴¹. O la *Guía itineraria, descriptiva, estadística y pintoresca* de la província de Barcelona, de Modesto Martí de Solà, editada el 1888 i que, a més, també es troba a la Biblioteca de Catalunya,

3.1.5. Els itineraris per a excursionistes

A aquest nivell de detall hi ha un altre tipus de llibres que donen una bona informació sobre camins, més sobre els camins actuals que els històrics i, sobretot, sobre com es troben en l'actualitat. Son els llibres d'itineraris, principalment els pensats per a fer-los a peu o amb bicicleta. Aquest tipus de llibres, d'un valor informatiu molt desigual, estan prenent en els últims anys un gran auge, originat sobretot per la importància creixent del turisme rural i per les caminades a peu. Si en un temps no massa llunyà, excursionisme era gairebé sinònim de muntanyisme, ara es torna a valorar el paisatge rural, bàsicament agrari, de les zones de l'interior de Catalunya i són també cada vegada més els llibrets, majoritàriament en format de butxaca, que es publiquen com a guies.

Ja als anys 60 del segle passat l'editor Rafael Dalmau publicà, en col·laboració amb la Unió Excursionista de Catalunya, alguns petits llibrets d'aquest tipus,

⁴¹ Fou publicada en diferents números de la *Revista de Obars Públics*, però es conserven tots els exemplars a l'arxiu i pot fer-se la lectura fàcilment.

entre els quals n'hi havia alguns de dedicats a les terres planes del territori que ens interessa: *Itineraris del Vallès Occidental i el Baix Llobregat* (1962), de David Aloy i Mercè Lleonart, *Itineraris a castells i breus notícies històriques* (1965), de Salvador Miralda i Alfons Geronès, en dos volums, i *El camí ral d'Aragó i altres itineraris per la comarca de l'Anoia* (1966), de Ramon Morales.

També les Publicacions de l'Abadia de Montserrat ha dedicat una col·lecció a l'excursionisme, com no podia ser menys, tractant-se, com és Montserrat un dels bressols de l'excursionisme català. Es la col·lecció "El Llibre de Motxilla", de la qual voldríem destacar *Arqueologia per a excursionistes* (1978), de Maria Porter i Moix, i *Camins antics... camins d'història* (1998), de Gener Aymamí.

Les últimes obres que tenim recollides en aquest camp (de l'any 2004) són *Excursions a peu pel Baix Llobregat*, de Jordi Sierra i Miquel Julià Sans i *A peu per l'Alt Penedès*, de Joan Raventós Hill, números 60 i 61 de la Col·lecció Azimut, de Cossetània editors, de Valls, i també *Alt Penedès, Itineraris escollits*, de Joan Domènech, Gabriel Espuñes i Fèlix Masacs, publicada per Ramon Nadal, de Vilafranca. Com es pot veure, generalment són obres humils, de poca tirada, publicades per editors moltes vegades individuals i de fora de Barcelona.

Últimament, El Reial Automòbil Club de Catalunya, el més que conegut RACC, juntament amb Edicions 62, està editant una sèrie de llibres que són per a fer en automòbil o en bici de muntanya, però que també donen una bona informació sobre llocs interessants i els camins que hi arriben. Alguns d'ells són *Els quaranta millors racons del Penedès amb automòbil* (2004)

Dintre del camp de dels itineraris per a fer a peu, el senderisme un tipus especial, per què es tracte d'un sector de l'excursionisme organitzat única i exclusivament per a fer trajectes a peu, moltes vegades a llargues distàncies. Això suposa lluitar en contra dels talls de camins produïts per infraestructures i construccions i, malgrat no ser el seu objectiu, els duu a intentar protegir els camins històrics. A més, existeix una associació internacional que coordina i

defensa aquesta lluita i en facilita la publicació. Al nº 33 de la col·lecció El Llibre de Butxaca, Oscar Ferrer ha publicat *Senders Catalans de Gran Recorregut* (1991), on fa l'itinerari d'aquests tipus de senders (els famosos GR) que creuen Catalunya. El Sender de Gran Recorregut GR-6, de Barcelona (Horta a Montserrat) i el GR-96, el Camí Romeu a Montserrat, també han estat publicats (1997) per la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya (FEEC).

3.1.6. Els estudis de camineria

La bibliografia actual sobre anàlisis del sistema de camins ja comença a ser important, però sense que passi d'àmbits molt generals o d'algun capítol especial en obres encara més generals: per exemple, a la *Història econòmica de la Catalunya Contemporània* (1991) dirigida per Jordi Nadal, en el volum 3 hi ha tot un capítol titulat la modernització dels mitjans de transport a la Catalunya del segle XIX, de Pere Pascual i Domènech.

Sobre camins anteriors al segle XIX, és molt important l'obra de Santos Madrazo, *El sistema de transportes en España (1750 – 1850)*, publicada pel Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos de Madrid (1984), i en l'àmbit català, la tesi doctoral de Gregorio Peran *Los caminos de Cataluña en la primera mitad del siglo XVIII. Una estructura urbana preindustrial*, presentada i publicada per la Universitat Complutense de Madrid (1988). L'obra es basa en l'anàlisi i comentari dels mapes del Comte de Darnius i d'Ambrosio Borsano.

Més actual és el llibre de Jaume Font i Garolera (1999) *La formació de les xarxes de transport a Catalunya (1761 – 1931)*, tesi doctoral de l'autor, el qual analitza globalment tant els antecedents com la creació de la xarxa viària del segle XIX, amb la implantació de les noves formes i mitjans de transport, com les diligències el correu i el ferrocarril. Analitza també els fluxos, tant de comunicació com de transport, i les influències de la situació política i econòmica de cada moment.

3.2. LES FONTS DOCUMENTALS

Les fonts documentals utilitzades han estat de tipus molt diferents, des de la documentació original trobada en arxius públics i privats, fins als reculls de documents ja transcrits i, moltes vegades, traduïts del llatí, o els documents recollits com a apèndix en moltes obres d'investigació històrica. Tot això ha conformat un corpus documental força extens, referit a l'estructura viària. No és massa important, en aquest cas, en quin lloc s'ha recollit la informació o si el document era original o transcrit, el que compta és la quantitat d'informació i la seva fiabilitat.

En tot cas, s'ha fet una diferenciació, de tipus pràctic, entre la documentació que fa referència als camins del segle XIX i principis del XX, i la documentació anterior. La primera és un conjunt molt definit i compacte que s'ha obtingut en la seva major part a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona, on hi ha tot un apartat sobre construcció i reparació de camins i carreteres. La documentació anterior és una part molt més heterogènia, treta de documents no relacionats intencionalment amb la camineria.

3.2.1. La documentació del segle XIX i l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona

Quan el règim liberal va fer la modernització i reestructuració de l'Estat espanyol, el 1833, es va repartir tot el territori en 49 províncies. Una de les seves conseqüències fou l'aparició de les Diputacions (a partir de 1835) com a ens administratiu que coordinava i dirigia l'acció municipal. Plenament operativa des de 1839, una de les tasques prioritàries de la Diputació de Barcelona fou

des del primer moment la construcció d'una xarxa de camins i carreteres que cobrés tota la província. Això afavoria l'economia i permetia un control més efectiu del territori per part de l'Estat, a la vegada que, en aquell moment, donava feina a molta gent de zones rurals que podria haver anat a engruixir les files carlines.

A l'Arxiu Històric de la Diputació, situat en un dels flancs de l'antiga Casa de la Maternitat, s'hi guarda la documentació d'aquesta empresa ingent, que va durar gairebé un segle i que va transformar extraordinàriament les comunicacions i el territori de la província. Hi ha no tan sols la documentació generada per la diputació, com ara, projectes, expedients, comptabilitat o llibres d'actes, sinó també molta de procedent de la correspondència amb els ajuntaments⁴².

La part tercera, corresponent a Obres Públiques, és dividida en diversos apartats: 1) Obres Públiques. 2) Carreteres. Construcció. 3) Expropiacions. 4) Permisos d'obres.. En els seus més de 6000 lligalls s'hi pot trobar informació exhaustiva tant sobre l'estat de les carreteres com sobre la construcció de nous camins i carreters. De tota la informació hi ha tres aspectes particularment interessants. Els Plans Generals de Carreteres, de l'Estat o de la província, amb els mapes corresponents (gairebé una desena), els expedients de construcció de noves carreteres, molts dels quals duen un plànol dels camins anteriors, i les enquestes fetes per la Diputació tots els ajuntaments de la província sobre quins eren els camins del municipi que consideraven com a més importants, amb l'objecte de donar-los la categoria de veïnals.

Les respostes dels ajuntaments a les enquestes sobre camins veïnals enviades per la Diputació seguint un model oficial i de les quals se'n conserva una gran part, han estat decisives per a establir la xarxa bàsica de camins que existia a

⁴² Al final del capítol s'ha situat diversos documents trets d'aquest arxiu i una fitxa elaborada a partir de la seva informació. Concretament, els documents són dues propostes d'itineraris tramesos per l'ajuntament de Vilafranca del Penedès el 1855 i 1862, i un croquis sobre l'emplaçament del pas de la barca del Prat de Llobregat, el 1869.

la meitat del segle XIX.⁴³ Malgrat que aquestes respostes, recollides a l'arxiu amb el paràgraf *Itinerarios de caminos vecinales*, no tenen un mapa adjunt, ha estat possible comparar-les amb mapes de l'època fins a arribar a reconstruir l'esmentada xarxa amb força garanties. El llistat dels municipis que les van respondre és el següent, agrupat segons els termes municipals de l'època transcrit per Madoz (1845 – 1850):

Partit Judicial de Barcelona

- Barcelona	-	1864 (OP 5810)
- Les Corts	-	1864 (OP 5810)
- Sarrià	-	1864 (OP 5810)
- Sants	-	-
- Vallvidrera	-	1864 (OP 5810)

Partit Judicial de Sant Feliu (esquerra del Llobregat)

- Cornellà de Llobregat	1855	1864
- Despí (San Juan)	1855	1866
- Desvern (San Justo)	1855	1864
- Esplugas de Llobregat	1855	1864
- Hospitalet de Llobregat	1855	1864
- Molins de Rei	-	1864
- Papiol	1855	1864
- Santa Cruz de Olorda	1855	1864
- San Feliu de Llobregat	1855	1866

⁴³ Tots els itineraris que s'esmenten seguidament han estat buidats i incorporats a un mapa general de camins tradicionals de la manera que s'exposa en el capítol 4. Al final d'aquest capítol, només com a exemple de les de tot el conjunt analitzat, hem situat les respostes d'un municipi, Vilafranca del Penedès, corresponents anys 1855 i 1862.

Partit Judicial de Sant Feliu (dreta del Llobregat)

- Begas	1855	1864
- Castelldefels	1855	1864
- Cervelló	1855	1864
- Corbera de Llobregat	1855	1864
- Gavá	-	1866 (?)
- Pallejà	1855	-
- Prat de Llobregat	-	1864
- San Baudilio de Llobregat	1856	-
- San Clemente de Llobregat	-	1864
- San Vicente dels Horts	1855	1864
- Santa Coloma de Cervelló	1855	1864
- Torrellas de Llobregat	1855	1864
- Vallirana	1855	1862
- Viladecans	-	-

Partit Judicial de Sant Feliu (nord del Baix Llobregat)

- Abrera	1856	1866	
- Castellví de Rosanes	1855	1864	
- Martorell	1855	1865	1872
- San Andrés de la Barca	1855	-	
- San Esteve de Sasroviras	1855	1867	1871

Partit Judicial de Sant Feliu (Alt Penedès)

- Gelida	1855	1865
- San Lorenzo de Hortons	1855	1867

Partit Judicial d'Igualada (Anoia)

- Cabrera de Igualada	-	-
- Capellades	-	-
- Carme	-	-
- Castellolí	-	1862
- Masquefa	1855	-
- Piera	-	-
- Pierola	1855	-
- Vallbona	-	1864

Partit Judicial d'Igualada (Baix Llobregat i Alt Penedès)

- Bruch	-	-
- Carme	1855 (OP 6025)	-
- Collbató	-	-
- Esparraguera	1855	1865 (P. J. de Sant Feliu)
- Llacuna	1855 (OP 6025)	-
- Mediona	-	1862
- San Pedro de Riudebitllas	1855	1864
- San Quintín de Mediona	-	1863
- Torre de Claramunt	1855 (OP 6025)	
- Vilanova del Camí	1855 (OP 6025)	

Partit Judicial de Vilafranca del Penedès (entorn de Sant Sadurní)

- Pla del Panadés	1855	1862	1880
- Lavid (Torrelavit)	1855	1863	
- Puigdàlber	1855	-	
- San Saturnino de Noya	1855	1862	
- Subirats	1855	1862	
- Terrassola (Torrelavit)	1855	-	

Partit Judicial de Vilafranca del Penedès (entorn de Vilafranca)

- Avinyonet	1855	-	
- La Granada	1855	-	1879
- Las Cabañas	1855	-	
- Olérdola	1855	-	
- Pacs del Panadés	1855	1862	
- Santa Fe del Panadés	1855	-	
- Santa Margarita y Monjos	1855	-	
- San Cugat Sasgarrigas	1855	1862	
- Vilafranca del Panadés	1855	1862	

Partit Judicial de Vilafranca del Penedès (part occidental)

- Castellet y Gornal	-	-	
- Castellví de la Marca	1855	1864	1888
- Fontrubí	1855	1862	
- Pontons	1855	-	
- San Martín Sarroca	1855	1862	
- Torrellas de Foix	1855	-	
- Vilobí del Panadés	1855	-	

Partit Judicial de Vilanova i la Geltrú.

- Cañellas	1855	-	
- Castellet y Gornal	1855	1862	
- Cubellas	1855	1862	
- Olesa de Bonasvalls	1855	1862	
- Olivella	1855	1864	
- Sant Pedro de Ribas	1855	1862	
- Sitges	1855	1862	
- Vilanova y Geltrú	1855	1864	

Aquests itineraris formen part de l'expedient corresponent, amb la justificació de la proposta per part de l'ajuntament respectiu, també conté les consideracions i el vist i plau (o no) dels municipis veïns, signada pel seu alcalde, i conclou amb el dictamen de la Diputació sobre si cada un d'ells s'ha de declarar camí veïnal o desestimar la proposta. En cas de discrepància entre municipis, com en el cas, que s'exposarà més tard del pas de Ribaroja a Martorell, el litigi podia durar anys i la Diputació actuava coma a àrbitre.

Dels camins que van ser descartats per la Diputació en aquells moments, gairebé tots han acabat perdent-se. En canvi els considerats com a veïnals, molts d'ells han passat a formar part de la xarxa de carreteres provincials, degudament eixamplats i rectificats. Tota aquesta activitat, unida a les peticions interessades dels ajuntaments i la manca crònica de diners de la Diputació ha generat un gran volum de documentació que és interessantíssima i està molt poc treballada fins el moment.

3.2.2. La documentació d'èpoques anteriors al segle XIX recollida bibliogràficament

Una bona part de la documentació recollida pels grans propietaris territorials, sobretot els primers temps, del segle IX al XIII, ha estat recopilada per diversos autors i es pot consultar amb certa facilitat. De vegades només ha estat recollida en forma de regest, d'altres de forma íntegra, però en estar passada a caràcters tipogràfics és molt més fàcil accedir-hi i s'eviten les confusions paleogràfiques. En altres ocasions a més de res els documents recollits íntegrament, se n'ha fet una traducció al llenguatge quotidià, català o castellà. En altres, en fi, se n'ha fet un estudi crític. Sempre que ens ha estat possible hem procurat anar a la transcripció directe, molt més fiable i explícit que el regest i, de vegades, que la traducció

Altres vegades la recopilació de documents no ha estat la intenció prioritària de l'obra i només s'han recollit, de vegades també traduït, en forma d'annex, els documents que ha considerat convenient l'autor per a explicitar les seves fonts d'informació. El tipus de llibres que poden tenir un annex documental pot ser molt ampli, des de grans obres de consulta i fins i tot de divulgació fins a monografies locals, passant per les tesis doctorals i de llicenciatura.

La majoria de les publicacions s'han fet de cartularis o diplomataris, col·leccions de documents de propietats, generalment religioses, i l'objecte ha estat generalment posar de manifest la documentació més antiga per tal de situar amb exactitud, tant la cronologia com els personatges o els fets més importants de la primera història de Catalunya. Les referències a camins són esparses i interessen, en aquest context, més aviat poc.

Els cartularis més importants que s'han conservat d'aquesta part de Catalunya, pertanyien a entitats eclesiàstiques: al bisbe de Barcelona i a alguns monestirs. El de Sant Cugat del Vallès ocupa el primer lloc com a font d'informació de la zona, força diferenciat dels demés, però també són importants el de Sant Llorenç del Munt o el de la col·legiata de Santa Maria de Solsona i, en un període ja més tardà, els dels monestirs de Santes Creus, Santa Maria de Poblet i Santa Maria de Montserrat.

El *cartulari de Sant Cugat* ha estat compilat i editat per l'erudit canonge de Vic Josep Rius i Serra en els anys 1945 a 1947 en tres volums, amb registres en castellà i transcripció íntegra, dels quals Pere Roca i Garriga en feu un *Índex Toponímic*, editat l'any 1981. Els seu fons documental abasta del segle X al XIII i és molt interessant, ja que el monestir de Sant Cugat del Vallès tenia molts interessos a la zona de Masquefa i el Penedès.

El *cartulari de la catedral de Barcelona*, aplegat en els *Libri Antiquitati*, ha estat recollit per mossèn Josep Mas entre 1906 i 1921 en les *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, però només els registres. Actualment s'està en procés de publicació dels textos íntegres del *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*,

elaborada per Àngel Fàbrega i Grau, dels quals se n'ha publicat el primer volum, que comprèn 346 documents, fins a l'any 1000 (1995).

Josep Baucells ha publicat dins de la Col·lecció Fonts i Estudis del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, varis reculls de documents de la Pia Almoina de la Seu de Barcelona, dos dels quals interessen directament la zona estudiada. Un d'ells és *El Llobregat i la Pia Almoina. Recull de pergamins* (1987) i l'altre *Garraf i la Pia Almoina de la Seu de Barcelona. Inventari de pergamins* (1990). Ambdós són interessants, amb regest de tots els documents, però ho és més l'últim, que porta força documents transcrits íntegrament.

A la mateixa col·lecció s'ha publicat, amb un estudi crític, per Antoni Bach (1987), la *Col·lecció Diplomàtica del Monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del Comtat de Barcelona*, que és un recull dels documents del segle X al XV sobre propietats de la Col·legiata de Solsona al Penedès i al Baix Llobregat i fou publicat, a la mateixa col·lecció. També es pot comptar la tesi doctoral de Pere Puig i Ustrell, que fou sobre el *Diplomatari de Sant Llorenç de Munt sobre Terrassa*, del qual alguns documents corresponen a llocs de la banda oriental del Llobregat.

Les possessions del Monestir de Santes Creus al Penedès, a Vilafranca, els Monjos i en altres llocs, poden seguir-se amb la publicació del *Llibre Blanc de Santes Creus*, feta per Frederic Udina Martorell el 1947, amb documentació des del segle X al XIII.

El monestir de Poblet també tenien propietats al Penedès, sobretot cap a la zona d'Avinyonet. Joan Pons i Marquès en publicà una part al *Cartulari de Poblet*, col·lecció de documents dels segles XII i XIII feta el 1938 per encàrrec d'Eduard Toda, el qual fou editat per l'Institut d'Estudis Catalans. Recentment, Agustí Altisent n'ha fet una gran recopilació amb el nom *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, de la qual s'ha publicat el volum primer (1993).

El pare Benet Ribes i Calaf va fer al segle XVIII unes regestes dels documents de propietats de l'antic Arxiu de Montserrat. Com que aquest, juntament amb el monestir, fou destruït durant la Guerra del Francès, les seves notes són de la poca documentació que s'ha conservat. Foren publicades per la mateixa abadia; la primera part el 1990 amb el nom d'*Història de Montserrat (888 – 1258)*, i la segona, titulada *Annals de Montserrat (1258 - 1485)*, el 1997.

Dels reculls de documents de propietaris laics cal destacar el *Liber Feudorum Maior* i el recull que va fer Pèire de Marca a partir del 1644⁴⁴. amb el nom de *Marca Hispanica sive limes Hispanicus*. El primer fou recopil·lat per Francesc Miquel Rossell i publicat pel CSIC en dos volums els anys 1945 i 1947.

Entre els reculls de zones puntuals, fets per diferents autors sobre un territori concret, cal destacar l'obra *El señorío de los Odena a través de la documentación existente en el Archivo Ducal de Medinaceli (990 – Siglo XIII)*, recull crític de 136 documents de la Baronia d'Odena, propietat de la Casa de Cardona, la qual fou la tesi doctoral de la sevillana Maria del Carmen Alvarez (1978). Fou publicada a la Fundació Noguera el 1990 i és bàsic per a les referències al terme de l'antic Castell de Claramunt, és a dir de la vall de l'Anoia entre Capellades i Igualada.

Un altre recull parcial, però més concret, l'ofereix la publicació feta per Rafael Conde i Beatriz Canellas del *Llibre Vermell de l'Arboç* (1991) publicat per la Diputació de Tarragona. També n'hi ha de publicats fent referència a Torrelavit (Terrassola i Lavit), Sant Sadurní i altres llocs.

També es poden trobar tota una sèrie de documents que apareixen com apèndixs en obres monogràfiques. Una de molt interessant és l'obra de Bonaventura Pedemonte *Notes per a la Història de la Baronia de Castellvell de Rosanes*, publicada el 1929, la qual és un recull de documents sobre la

⁴⁴ Amb l'objectiu de recollir tot allò que pogués justificar els drets històrics de França sobre Catalunya en les converses de pau que acabaren el 1659 en el Tractat del Pirineus. Hi ha edició facsímil, que reproduïx la edició de 1688, en la col·lecció *Apographa Historica Cathaloniae*, Barcelona (1998.)

baronia, molts dels quals els dóna íntegres però traduïts al català, sense la transcripció antiga.

Entre els llibres que aporten documentació directa (convenientment citats a la bibliografia) cal esmentar especialment Catalunya Romànica: ofereix íntegres, en versió llatina i catalana, alguns documents, pocs, però seleccionats.

3.2.3. La documentació d'èpoques anteriors al segle XIX recollida en arxius i altres llocs

La documentació escrita de èpoques anteriors ha estat recollida en arxius, ja generals com l'Arxiu de la Corona d'Aragó o el fons documental de la Biblioteca de Catalunya, com també municipals o parroquials i, fins i tot, particulars. El ventall és immens i les possibilitats de trobar documentació inèdita sobre camins són infinites. És una tasca impossible d'abordar si no és formant part d'un equip i amb ajut informàtic.

A més, només excepcionalment es troba algun document que tracta de temes relacionats amb la camineria. Per exemple, són d'importància capital les 54 llibretes d'anotacions manuscrites sobre la *Construcció del camí de Barcelona a Vilafranca i el pont sobre el riu Llobregat* escrites entre 1765 i 1778 que contenen les mesures i relacions de les obres i que es troben al Fons Renart de la Biblioteca de Catalunya. Però això només és un cas aïllat; la majoria dels documents tracten temes diversos que només indirectament afectes a la xarxa de camins de l'època.

Entre la molta documentació existent, cal fer una menció especial als capbreus (*caput brevis*), els quals proporcionen una informació minuciosa semblant a la que donaven els cartularis i diplomataris. El capbreu és un document en forma de llibre o manual que es presenta com un llistat on cada un dels enfitèutes d'un senyor juren i reconeixen tenir el domini útil d'un determinat immoble, casa

o terreny, el qual és descrit amb suficient detall com per a ser reconegut per tothom. Els capbreus es renovaven regularment, normalment a cada generació, per tal de que no és perdés la memòria dels drets dominicals.

La informació sobre propietats senyorials és curta i sintètica. El document exposa què és, què hi ha, des de quan és cedit al declarant i quant ha de pagar en concepte de rèdit. També, per identificar millor el lloc, inclou les afrontacions, moltes vegades amb noms de camins, hostals i altres elements de camineria. La informació va variant lentament, capbreu darrere capbreu, per la qual cosa aquest tipus de document permet establir l'evolució de determinats territoris durant segles.

Entre els inconvenients, se'n poden esmentar dos de molt greus, que poden dificultar molt la investigació. El primer és que cada capbreu només esmenta estrictament les propietats que té un senyor, petit o gran, i no duu cap informació sobre el context en el qual són situades, i el segon és que molts dels capbreus s'han perdut ja que pertanyien a arxius privats. El que es troben en arxius públics la majoria són procedents de fons notariais, és a dir, de la còpia que conservava el notari, o bé que es troben en arxius patrimonials.

Els capbreus que hem localitzat, bàsicament a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA) i al fons arxivístic de la Biblioteca de Catalunya (BC), corresponents al territori objecte del nostre estudi són aquests, citats per municipis, i sense pressuposar que hi estigui inclòs tot el municipi, ja que això depèn de la situació senyorial en què es trobava cada un d'aquests. Els capbreus de l'ACA als quals no hem afegit cap més indicació es troben tots a la Secció 7^a de l'arxiu: *Protocols notariais* i els altres en el lloc que s'indica, la majoria a la Secció 8^a, *Hisenda, apartat Monacals*.

Comarca del Baix Llobregat:

Abrera 1613 (ACA) - 1626 (ACA) - 1630 (ACA) - 1751-54 (BC) - 1780-89 (BC)

Castelldefels 1426 (BC)
Collbató (i Amenolelles) 1496-97 (ACA) - 1611 (ACA) - 1645 (ACA) -
1727(ACA)
Corbera de Llobregat (i Sant Ponç) 1549-1619 (ACA monacals)
Esparreguera 1496- 1504 (ACA) - 1547-48 (ACA) - 1581 (ACA) - 1635-44
(ACA) - 1667 (ACA) - 1703-05 (ACA) - 1742-51 (ACA) - 1759-68 (ACA)
Martorell 1751-54 (BC) - 1780-89 (BC)
Olesa de Montserrat 1493-97 (ACA) - 1548 (ACA) - 1605-06 (ACA) -
1716-21 (ACA) - 1735-38 (ACA)
Sant Andreu de la Barca 1751-54 (BC) - 1780-89 (BC)
Sant Boi de Llobregat (i el Llor) 1416 (BC)
Sant Esteve Sesrovires 1751-54 (BC) - 1780-89 (BC)
Sant Feliu de Llobregat 1509-67 (BC)

Comarca de l'Anoia:

El Bruc (i la Guàrdia) 1496-1501 (ACA) - 1546-48 (ACA) - 1645 (ACA) -
1727 (ACA)
Cabrera d'Anoia 1506-13 (ACA) - 1560 (ACA) - 1609-10 (ACA) - 1679
(ACA)
Capellades (i Font de la Reina) 1572 (ACA monacals) - 1572 (ACA
monacals) - 1614-15 (ACA monacals) - 1627-28 (ACA monacals) - 1643
(ACA)
Carme 1662-66 (ACA) - 1677-81 (ACA) - 1705 (ACA) - 1724-29 (ACA) -
1756-67 (ACA)
Castellolí 1520 (ACA) - 1677-81 (ACA) - 1748-58 (ACA) - 1760-67 (ACA)
La Llacuna 1522-26 (ACA) - 1565-66 (ACA) - 1675-77 (ACA) - 1682-1701
(ACA) - 1700-10 (ACA) - 1782 (ACA)
Piera 1496 (ACA) - 1516-30 (ACA) - 1555 (ACA) - 1678-81 (ACA) - 1683
(ACA)
Masquefa (i Castellet) 1509-12 (BC / ACA monacals) - 1543-44 (ACA
monacals) - 1570 (ACA monacals) - 1587 (ACA monacals) - 1608 (ACA

monacals) - 1633-36 (ACA monacals) - 1674 (ACA monacals) - 1725 (ACA monacals)

Pierola (i Malcavaller) 1521-23 (ACA) - 1679 (ACA) - 1796 (ACA) -

la Pobla de Claramunt 1629 (ACA) - 1631-32 (ACA) - 1652-54 (ACA) - 1659-68 (ACA) - 1677-82 (ACA) - 1695 (ACA) - 1700 (ACA) - 1705 (ACA) - 1725-28 (ACA) - 1739-32 (ACA) - 1740-41 (ACA) - 1756-67 (ACA)

la Torre de Claramunt (i Espoia) 1506-14 (ACA) - 1514-15 (ACA) - 1549-51 (ACA) - 1560-61 (ACA) - 1609-10 (ACA) - 1644 (ACA) - 1704-10 (ACA)

Vallbona d'Anoia 1506- 14 (ACA) - 1560 (ACA) - 1609 (ACA)

Vilanova del Camí (i Vall de l'Escut) 1430-32 (ACA) - 1451-52 (ACA) - 1531-32 (ACA) - 1658 (ACA) - 1659-64 (ACA) - 1676-81 (ACA) - 1685-87 (ACA) - 1687-1700 (ACA) - 1705 (ACA) - 1724-28 (ACA) - 1731 (ACA) - 1758-67 (ACA)

Comarca de l'Alt Penedès:

Les Cabanyes 1540 (ACA monacals)

Gelida 1513 (ACA)

Mediona 1662-66 (ACA) - 1675-80 (ACA) - 1688-96 (ACA) - 1727-30 (ACA)

Olèrdola (i Moja) 1591 (ACA monacals)

Sant Pere de Riudebitlles 1403-04 (ACA) - 1501 (ACA) - 1540 (ACA)

Sant Quintí de Mediona 1407 (ACA monacals) - 1572 (ACA, monacals) - 1627-29 (ACA, monacals) - 1676 (ACA)

Sant Sadurní (amb Espiells i Monistrol d'Anoia) 1704 (ACA) - 1773 (ACA monacals)

Vilafranca del Penedès 1495 (ACA monacals) - 1556 (ACA monacals) - 1591-92 (ACA monacals) - 1595 (ACA monacals) - 1605-06 (ACA monacals) - 1627-31 (ACA monacals) - 1661-70 (ACA monacals) - 1683-91 (ACA monacals) - 1711-35 (ACA monacals) - 1728-34 (ACA monacals) - 1783-85 (ACA monacals)

Comarca del Vallès Occidental:

Castellbisbal 1735 (BC)

Terrassa 1418-43 (BC) - 1575 (ACA monacals) - 16?? (ACA monacals)

Evidentment, no ha estat possible de consultar-los tots (i és potser una tasca supèrflua el fer-ho), però sí que hem fet un buidat dels que corresponen al territori dels municipis situats entre Masquefa, Castellbisbal i Montserrat. Al tractar-se de quaderns manuscrits (en aquesta època, en llatí o en català) de tipus molt heterogeni, amb unes fórmules que es van repetint, però molt irregulars en quant a extensió i a conservació, d'alguns municipis n'hem analitzat un de sol, d'altres dos o tres, i només alguns d'ells íntegrament, segons la novetat i interès de la informació que proporcionaven.

També en altres documents esparsos, testaments, compravendes, cessions, censos, plets i litigis, etc. es troba informació sobre camineria, però, evidentment, amb molta menys assiduitat i consistència.

3.3. LES FONTS CARTOGRÀFIQUES

A més de les fonts escrites, les cartogràfiques han estat bàsiques per a la confecció de la present tesi. Des del principi de la investigació i abans de posseir el suport informàtic actual, el calcar mapes en paper vegetal per a situar-hi corbes de nivell, camins o pendents era una tasca habitual. Fins i tot, per a tenir una idea més completa i global del conjunt del territori, havíem empaperat tota una paret amb els mapes 1:10000 editats per la Diputació de Barcelona.

Hem procurat buscar i analitzar tots els mapes que fessin referència detallada a aquest territori, el comprès entre Barcelona i Montserrat i el límit amb la província de Tarragona, tant els mapes topogràfics actuals com els històrics,

afegint-hi també alguns dels mapes temàtics que tinguin relació amb la camineria.

De tots aquests mapes, que són molts, podem fer una primera classificació. En primer lloc, els mapes, ortofotomapes i fotografies aèries verticals publicats en els últims anys, des de mitjans del segle XX fins a l'actualitat, després els mapes i plànols fets entre la segona meitat del segle XIX i la primera del segle XX, molts d'ells no publicats però que poden trobar-se en diferents arxius, i els mapes històrics, anteriors al segle XIX.

3.3.1. Els mapes i ortofotomapes actuals

En el moment de començar aquest treball, les fonts cartogràfiques més assequibles eren els mapes de l'Instituto Geográfico y Catastral, que havia fet diverses edicions del mapa d'Espanya 1:50000 i que era en curs de publicació del mapa d'Espanya 1:25000. Des de l'inici de la nostra vida acadèmica la gent de la nostra generació s'havia acostumat a emprar els mapes de l'Instituto, popularment, els mapes militars, com a base cartogràfica. També hi havia els mapes de l'Editorial Alpina, a escala 1:25000, per a excursionistes, i des dels anys 70, els mapes de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, a escala 1:10000, però eren mapes només de zones molt concretes.

La creació, als anys 80 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya i l'aplicació de les noves tecnologies (Satèl·lits, digitalització, etc.) ha representat una transformació total en el camp de la Cartografia a Catalunya.

3.3.2. Els mapes i plànols del segle XIX i inici del segle XX

La majoria d'aquests mapes i plànols corresponen a dues sèries força homogènies que són els mapes municipals d'escala 1:25000 que es troben a la

Cartoteca de Catalunya, corresponents a les primeres dècades del segle XX, i els mapes i croquis, més variats i heterogenis, que són a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona, la majoria de la segona meitat del segle XIX.

3.3.2.1. Els mapes de la Cartoteca de Catalunya

A la Cartoteca s'hi conserva una gran varietat de fonts d'informació, al marge de la cartografia que hom suposa que s'hi pot trobar, també hi ha força material d'altres tipus com bibliografia, revistes i fotografia, no tan sols fotografia aèria vertical sinó d'altres tipus procedents de llegats diversos, el més important dels qual és el fons Puchades, com ja hem exposat en el capítol segon d'aquesta obra.

L'apartat de la cartografia referent a aquesta època té com a principal exponent la cartografia municipal. Tots els municipis de Catalunya hi són inclosos i tots tenen el seu propi patrimoni cartogràfic. No és molt extens, excepte el de les poblacions principals, ni és molt antic, ja que només en uns pocs casos arriba al segle XIX, però de tots els municipis podem gaudir d'una cartografia interessant. Això és així, en primer lloc, perquè, a principis del segle XX, l'*Instituto Geográfico y Estadístico* (a partir de 1925, *Instituto Geogràfic y Catastral*) estava ocupat en confeccionar el seu *Mapa Geogràfic Nacional* a escala 1:50000 i féu un aixecament topogràfic general de tot el territori.

A aquest mapa, que s'havia començat a elaborar en el segle anterior per la zona central d'Espanya, li arribava el moment de fer-ho al territori de Catalunya. Per a aquesta finalitat s'hi van desplaçar un grup de cartògrafs per a aixecat sobre el terreny el mapa individual de cada municipi a escala 1:25000. Es van fer dos tipus de mapes, el mapa topogràfic i el mapa planimètric. En el topogràfic es reflectia amb la major exactitud el relleu i la hidrografia, amb una mínima aportació toponímica, i en el planimètric, sobre una bases topogràfica senzilla, se situaven els nuclis de població, les construccions (masies, ermites,

indústries, mines, etc.) i els camins i carreteres que els comunicaven en aquell moment, també tot situat amb el màxim rigor.

El mapa planimètric es completava amb una abundant bibliografia, se suposa que recollida sobre el terreny, i d'un gran interès, ja que en gran part ara ha desaparegut. El greu problema que presenta és que els professionals que van aixecar els mapes la majoria d'ells desconeixien la llengua catalana i la informació rebuda va ser transcrita amb greus mancances. S'han convertit ja en un tòpic els malentesos humorístics que ha ocasionat aquesta situació, però el cert és que aquesta mancança ha perjudicat notablement el nostre patrimoni cultural.

Ara, a la Cartoteca es pot trobar còpia d'aquests mapes, que corresponen a gairebé tots els municipis de Catalunya. Ara bé, tant les característiques com el seu estat de conservació són molt diferents. Es pot trobar des de la còpia del treball de camp original en paper quadriculat o bé el treball definitiu en paper vegetal fins a qualsevol tipus de còpia. També pot ser que falti un dels dos tipus, topogràfic o planimètric, però quasi en cap municipi falten tots dos.

Com que la situació és tant heterogènia, transcrivim a continuació com es troben els mapes d'alguns dels municipis que hem documentat. Cal entendre que hem buscat en primer lloc la informació del mapa planimètric sempre que ha estat possible, però quan aquesta ha mancat, ha calgut recórrer al topogràfic⁴⁵.

Cartografia municipal a escala 1:25000 de l'Instituto Geográfico y Catastral / Instituto Geográfico y Estadístico:

⁴⁵ A les il·lustracions 3.5 i 3.6 hi ha, a tall d'exemple, els mapes planimètrics corresponents als municipis de les Cabanyes (Alt Penedès) i l'Hospitalet (Barcelonès), i a la 3.7, el mapa topogràfic de Vallirana (Baix Llobregat).

MUNICIPI	TIPUS	DATA	CLASSE
Avinyonet	Planimètric	1915	Còpia
Begues	"	1916	Original
Les Cabanyes	"	1913	"
Cabrera d'Anoia	"	1916	Còpia
Canyelles	"	1914	Original
Castellet i G.	"	1916	Còpia
Castellví de la Marca	"	S/D	Original
Corbera	"	1916	"
Font-rubí	"	1916	Còpia
Gelida	"	S/D	Original
La Granada	"	1919	"
Martorell	Topogràfic	S/D	"
Masquefa	Planimètric	1917	Còpia
Mediona	"	S/D	Original
Olèrdola	"	1914	"
Oleseta	"(2 map)	1915	Còpia
Olivilla	"	1914	"
Pacs	"	1913	Original
Piera	"	S/D	"
Pierola	"	1926	"
Pla del Penedès	"	1915	"
Pontons	"	S/D	"
Puigdalber	"	S/D	"
St. Cugat Sesgarr.	"	S/D	"
St. Esteve Sesrov.	"	S/D	"
St. Llorenç Hortons	"	S/D	"
St. Martí Sarroca	"	S/D	"
St. Pere de Riudeb.	"	1914	Còpia
St. Quintí de Med.	"	1916	"
St. Sadurní D'Anoia	"	S/D	Original
Sta. Fe del Pened.	"	1915	Còpia

Sta. Marg. i Monjos	"	1914	Original
Subirats	"	S/D	"

Torrelavit:

a)Terrassola	"	1913	Còpia
b)Lavit	"	1914	"
Torrelles de Foix	"	S/D	Original
Vilafranca	Topogràfic	S/D	"
Vilobí del Pen.	Planimètric	1914	"

També hi ha, aïlladament i escadusserament, mapes puntuals en altres indrets, com per exemple: un "*Plano Geométrico*" del terme d'Esparreguera (1854), en dos fulls i sense escala; un mapa topogràfic de la muntanya de Montserrat (1928) fet des de Monistrol de Montserrat a escala 1:20000, o un mapa planimètric del terme d'Olèrdola, de l'*Instituto Geográfico y Estadístico* a escala 1:10000 i sense data.

De tots ells, el més extraordinari és l'*Atlas del Plano Geométrico del Término Municipal de Collbató*, confeccionat l'any 1882 i mai publicat. Aquest mapa cartografia tot el terme a escala 1:2000 i consta de 35 fulls de paper vegetal d'una grandària irregular, que arriba en alguns fulls fins a 133 cm de llargada. No coneixem qui o per què es va fer un treball semblant, però pot donar una indicació el fet que la última pàgina és dedicada al *Plano Geométrico de la Propiedad que posee D. Francisco Formosa Majó*. Aquesta propietat és la Vinya Nova, una de les propietats desamortitzades a Montserrat.

3.3.2.2. Els mapes de l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona

Entre els innumerables documents referits a camins que es troben en aquest arxiu, a més de la informació textual, cal destacar els documents cartogràfics. Moltes vegades formen part dels expedients corresponents a la creació o reparació d'un camí i altres vegades acompanyen a alguna instància o

sol·licitud⁴⁶. Aquests tenen un valor informatiu molt irregular, depenent del motiu pel que es van fer. Els més interessants són els mapes que acompanyen els expedients de construcció de les carreteres provincials. Aquestes vies de comunicació tenen la suficient entitat com per què els mapes s'estenguin al llarg de diversos termes municipals i es pugui veure de quina forma se sobreposa la nova carretera al relleu, els nuclis de població i a la xarxa de comunicacions ja existent. En ocasions es troben recollits en un apartat titulat *Projectes i plànols*.

La Diputació també elaborava una planificació, tant sobre les carreteres provincials, de la seva responsabilitat, com dels camins veïnals, de responsabilitat compartida amb els ajuntaments. Aquesta planificació s'anava revisant periòdicament, d'acord amb l'evolució de l'obra feta, i també de les noves necessitats econòmiques i de les directrius polítiques. Tot això s'anava reflectint amb mapes generals que s'anaven publicant periòdicament. Aquests *Mapas de Carreteras Provinciales*, que, a més, contenien els camins veïnals aprovats, són fets a una escala que permeten la situació clara de la xarxa de comunicacions i registren la situació real a cada moment, és a dir l'obra feta, la que és en construcció i la que només és planificada. En conjunt són una magnífica font per a l'estudi de la situació i l'evolució global de la xarxa viària en aquest període.

3.3.3. Els mapes antics, anteriors al segle XIX

En general són mapes a petita escala, fets entre el segle XVI i el segle XVIII a Holanda, França o Madrid, que comprenen espais grans, com la Península Ibèrica la Corona d'Aragó o Catalunya, en els qual el territori que estudiem només ocupa una petita part. Els primers són de finals del segle XVI, però, per manca de detall, no aporten nova informació sobre la situació del territori

⁴⁶ Al mapa 3.8, es presenta el croquis de la situació exacta de la barca del Prat de Llobregat, amb els camins que hi convergien.

estdiat. A partir de l'inici del segle XVII ja es converteixen en una font important que, poc a poc, esdevindrà insubstituïble⁴⁷.

El 1681 l'italià Ambrosio Borsano ja fa, sobre el terreny, un mapa individualitzat de Catalunya i, al segle següent, són importants els aixecats pel comte de Darnius, Josep Aparici i Francesc Josep de Garma. En el capítol 8, a la part cronològica de la tesi, s'exposa de manera més explícita la informació que donen totes aquestes fonts respecte a la xarxa de camins contemporània.

A més, en molts llibres i estudis històrics fets en èpoques recents, són s'il·lustren amb cartografia complementària, generalment a nivell molt esquemàtic, que en ocasions tracta de la xarxa de camins. Esment a part mereixen tant l'*Atlas d'Història de Catalunya* (Hurtado, Mestre, Miserachs, 1998) com l'*Atlas del Baix Llobregat* (Rabella (director), 1992). Ambdues obres contenen nombrosos mapes històrics corresponents al territori que estudiem⁴⁸.

3.4. LES FONTS ARQUEOLÒGIQUES

El terme informació arqueològica és potser massa ampli i un xic equívoc. La informació que s'ha fet servir no és tan sols una informació de tipus arqueològic, realitzada per mitjà de prospeccions fetes per l'autor, sinó que en gran part és una informació de treballs arqueològics realitzada per altres persones i obtinguda a través de bibliografia especialitzada.

⁴⁷ Per a donar una idea de la informació que contenen, hem recollit alguns mapes dels segles XVII i XVIII.

⁴⁸ També hem recollit alguns exemples de xarxes de camins antigues, representades en alguns estudis històrics.

3.4.1. L'excavació directa

Pel que fa referència a l'excavació, la tasca de l'autor s'ha limitat a feines de col·laboració amb el CEM (Centre d'Estudis Martorellencs) al jaciment de Santa Margarida del Priorat de Rocafort, a Martorell, jaciment de l'Antiguitat Tardana i època altmedieval, on es fan campanyes regulars d'excavació des del 1980. Aquestes nostres tasques de col·laboració han estat més importants per la seva persistència, puix ho són des del principi de l'excavació, que no pas per la seva importància. Han consistit en poca cosa més que en un recolzament moral i, durant un cert temps, en feines de peó qualificat.

A més d'això, s'han consultat les fitxes de les cartes arqueològiques del Baix Llobregat i de l'Alt Penedès del Servei Arqueològic de la Generalitat de Catalunya i els resultats de les principals excavacions publicades a les diferents *Miscel·lànies Penedesenques*, les recollides a l'*Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya* (9993) i diverses monografies que es relacionen a la bibliografia

3.4.2. La prospecció

La prospecció del territori ja ha estat una tasca de més entitat. Com s'ha exposat en el capítol primer, des de l'any 1989 en què la doctora Rosario Navarro va portar al grup de Santa Margarida els treballs de l'escola de Besançon, es va despertar un interès col·lectiu per la relació entre els jaciments excavats i el territori. Per l'autor del present treball aquest fet va ser d'una importància determinant, ja que per la seva formació, procedent de la geografia i no pas de l'arqueologia, la incorporació de l'espai a la tasca arqueològica era gran incentiu, que obria nous camps d'investigació i que aproximava les tasques arqueològiques, que coneixia a través de la praxis, al camp dels seus estudis acadèmics.

Juntament amb Miquel Bohigas, i en un període de més de tres anys, al considerar l'àrea de Martorell massa accidentada, varem anar fent sortides periòdiques de prospecció cap el Penedès. En aquell moment la prioritat era, com ja s'ha dit, la possible identificació de vies romanes, però mai varem deixar de considerar els vestigis d'èpoques posteriors, entre moltes altres raons, per la indefinició cronològica que presenten els camins convencionalment anomenats tradicionals.

Posteriorment, i de manera ja més dirigida a la confecció de la present tesi doctoral, unes vegades sol i altres acompanyat de persones coneixedores del terreny, hem continuat aquesta tasca, estenent-la cap el Baix Llobregat (zones de Collbató i el Bruc, de Corbera i Cervelló, de Santa Creu d'Olorda, etc) i el Garraf.

Amb el temps hem anat decantant una metodologia força coherent, que no fa una prospecció en extensió, sinó al llarg d'un itinerari, a la qual que considerem indicada per a la prospecció de camins. Les bases d'aquesta forma de treball es varen posar ja en el període de treball conjunt amb Miquel Bohigas, i després s'ha anat perfilant el procediment.

En conjunt, la prospecció ha consistit en realitzar una sèrie de sortides a una àrea determinada, no massa gran, que prèviament s'ha analitzat exhaustivament a la cartografia i s'hi ha abocat tota la informació documental disponible. L' objectiu de la sortida, més que veure què hi ha en un territori concret, és confirmar o descartar hipòtesis prèvies o afegir nova informació a la ja acumulada.

La tasca ha consistit, gairebé sempre, en seguir un camí carreter o un sender, prèviament seleccionat al mapa, i anotar-ne les característiques principals, com amplada, pendent, empedrat, roderes, enfonsament o elevació, parets o tanques i reforços. També si els llocs del seu itinerari tenen algun interès històric o algun tret diferencial. En els casos, que lògicament han estat molts, en què el camí ha acabat desapareixent, la tasca s'ha convertit en una busca

en extensió per a establir alguna hipòtesi coherent de per on aniria la seva continuació.

Observar, fotografiar i parlar amb la gent que es trobava pel camí, conversant sobre el nom que se li donava, sobre on anava o d'on venia la gent que hi passava o si era carrerada o tenia una interès especial per alguna cosa, com per exemple, camí de sagraments. Amb la informació obtinguda s'han emplenat unes fitxes amb la documentació bàsica.

Després, amb l'ajuda de la informàtica, les noves dades s'han incorporat a la base cartogràfica i, si han persistit els dubtes o s'han descobert nous elements interessants que caldria comprovar, s'ha fet noves sortides, però ja dirigides llocs més concrets. D'aquesta manera, s'ha anat analitzant tot el territori i se l'ha situat en un mapa base, dipositari de tota la informació⁴⁹

3.4.3. La bibliografia arqueològica.

Una altra gran part de la informació arqueològica és la recollida per la bibliografia especialitzada. En aquest sentit, hem consultat tant les recopilacions i llistes de jaciments com les monografies o els articles sobre excavacions puntuals apareguts en revistes especialitzades, passant per les obres de conjunt que proporcionen una visió teòrica sobre la situació del territori.

Aquests textos cobreixen una llarga cronologia. Hem descartat els estudis anteriors a l'època ibèrica, ja que són molt parcials i només de forma indirecta es reflecteixen la camineria posterior i hem recollit sistemàticament les obres referents a aquest període, on els treballs arqueològics ja comencen a donar una visió força clara de l'estructuració del territori. També l'època romana és

⁴⁹ D'aquest mapa base, dipositari de la informació de conjunt i diferent al mapa de camins tradicionals esmentat anteriorment se'n tracta en el capítol següent.

força treballada al nostre país, amb gran nombre de jaciments excavats i moltes obres de conjunt. L'antiguitat tardana és menys coneguda però en el nostre àmbit de treball comptem amb alguns dels principals jaciments del període. Finalment, l'arqueologia medieval és en ple desenvolupament i aquí els estudis purament arqueològics es confonen i interrelacionen amb els històrics sobre el feudalisme i amb els d'història de l'Art sobre el romànic.

3.4.4. Els estudis sobre el patrimoni cultural

Dins de l'apartat de la informació procedent de l'arqueologia en sentit ampli, és a dir, dels estudis històrics que no tenen origen en la documentació escrita, hem comptat també, potser abusivament, amb els estudis sobre obres arquitectòniques que formen part del patrimoni monumental de cada municipi. Aquestes obres, moltes d'elles situades en un entorn d'interès arqueològic, permeten un estudi individualitzat que pot aportar, i d'aquí el seu interès, força unitats d'informació sobre llocs i èpoques que la historiografia tradicional ha negligit i que tampoc són exactament una excavació arqueològica. En aquest sentit, creiem que el treball de Maria Solé sobre l'església romànica de Sant Pere d'Abrera és modèlic.

Els estudis sobre el patrimoni local solen ser molt heterogenis, com també ho és el propi patrimoni, i solen combinar els anàlisis de la documentació històrica referida al lloc amb la descripció del monument, més o menys àmplia, més o menys estructurada. En general, solen estar encarades a posar de manifest els valors artístics de l'obra en qüestió i els aspectes històrics solen restar en segon terme.

La magna obra titulada *Catalunya Romànica*, publicada entre 1984 i 1999 per la Fundació Enciclopèdia Catalana en 27 grans volums i un d'introduitori sobre l'antiguitat tardana, es va marcar com a un dels objectius l'anàlisi exhaustiu de les obres romàniques del territori català, municipi a municipi. Per a nosaltres

són de gran interès els volums XVIII (Vallès Occidental), XIX (Penedès i Anoia) i XX (Barcelonès i Baix Llobregat) ja que situen espacialment i cronològica una sèrie de llocs de capital importància al començament de l'època medieval.

A cada municipi hi són descrits de dues a vuit obres, segons la densitat de l'obra romànica existent. Aquestes no són només castells i esglésies, com podria pensar-se, sinó també viles, restes de poblats, necròpolis i fins i tot algun camí empedrat. De cada una es fa menció de la situació, de la documentació escrita, amb una breu ressenya, de la morfologia del monument, amb un ampli comentari, i de les peces arqueològiques o artístiques que hi han aparegut, amb la seva situació actual. A més, cada comarca mereix una introducció històrica pensada per a situar cada obra en el seu context adequat.

Seguint l'estela de l'obra dedicada al romànic, la mateixa editorial té en curs de publicació des del 2002 *L'Art Gòtic a Catalunya*, en 10 volums, dels quals han aparegut al redactar aquestes línies els tres dedicats a l'arquitectura. A primer cop d'ull no té l'ànima d'exhaustivitat, del romànic però té una major dedicació a l'anàlisi artística.

Aquestes obres de tipus general, sobretot la *Catalunya Romànica*, proporcionen molta informació sobre l'estructuració del territori en època medieval, però només indirectament se'n pot treure d'èpoques posteriors. No existeix encara una obra que tracti l'època renaixentista, barroca o setcentista amb el mateix nivell de detall. En canvi, la Generalitat de Catalunya ha publicat, per comarques, un *Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya* del qual han aparegut set volums, dels quals ens interessen el número 2, l'Alt Penedès, 3, el Baix Penedès i 7, l'Anoia.

Cada obra recull els llocs inventariats com a patrimoni de tots els municipis de la comarca. En conjunt són esmentats de 10 a 20 indrets de cada municipi, amb la situació, una fotografia i una petita ressenya descriptiva i documental, amb especial interès per la primera data documentada. L'obra és interessant perquè molts dels monuments inventariats no passen de tenir un interès local i si

no fos per aquesta obra, difícilment arribaríem a copsar-ne la importància.

Altres monuments, reconeguts com a importants, ha estat objecte d'una monografia pròpia, amb treballs d'investigació documental, d'anàlisi morfològica, de vegades acompanyats de tasques d'excavació. Ja hem esmentat anteriorment l'estudi de l'església de Sant Pere d'Abrera fet per Maria Soler.

Una part de l'equip que després es va integrar en la Catalunya Romànica havien format una editorial, Artestudi, que entre 1974 i 1982 va publicar una sèrie d'obres monogràfiques dedicades a analitzar algunes obres romàniques. En els 15 números que van aparèixer n'hi ha alguns de força interès pel nostre territori. El núm. 1 de la col·lecció és *L'església romànica de Sant Ponç de Corbera*, de Jordi Vigué, Antoni Pladevall, Emili Bou i Eduard Carbonell (1974); el núm. 3 és dedicat a les esglésies catalanes de planta circular i triangular, el 4 a l'església romànica de Sant Martí Sarroca, l'11 a les pintures murals romàniques d'Olèrdola, Calafell, Marmellar i Matadars i el 15 al monestir de Sant Sebastià dels Gorgs (1982). Són obres molt completes, amb estudis sobre el terreny, comparació amb altres obres similars i bibliografia exhaustiva. Moltes d'elles compten amb un apèndix documental.

Finalment no podem deixar d'esmentar l'obra *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat* (1983) que fou la tesi doctoral de Montserrat Pagès i Paretas. Per a l'estudi d'unes obres, ara força malmeses, d'un període poc conegut combina l'estudi de la documentació escrita, quan n'hi ha, amb l'anàlisi morfològica de l'obra arquitectònica, quan aquesta encara es conserva. Aquesta doble aproximació a l'obra, documental i arqueològica li permet arribar a conclusions que des de cada un dels camps d'estudi clàssics no s'hi podria arribar.

3.5. LES FONTS TOPONÍMIQUES

Una de les fonts atípiques utilitzades ha estat la recollecció sistemàtica de totes les referències toponímiques que han aparegut al treballar les altres fonts d'informació, les quals s'han tractat separatament per a extreure'n les unitats d'informació que fos possible. En un camp tan poc treballat com el de l'estudi de camins qualsevol informació és benvinguda i, en alguns casos, aquesta font informativa ha estat bàsica per a situar un camí o per copsar-ne la importància.

3.5.1. La bibliografia etimològica

Els topònims corresponents a noms de les ciutats, viles i pobles més importants, els de les muntanyes i rius principals han estat ja estudiats i publicats i són l'estructura bàsica de l'apartat.

Molts d'ells han estat recollits de la bibliografia general, tant geogràfica com història. En aquest apartat cal esmentar obres monumentals com la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* o la *Catalunya Romànica*, llibres on, a cada entrada, hi és anotat el topònim, moltes vegades juntament amb les formes antigues que apareixen a la documentació i amb el significat etimològic. En moltes altres obres d'aquest tipus també hi ha un recull de topònims amb la seva etimologia i amb la data més antiga en la que el topònim és documentat.

Per comarques o municipis també hi ha reculls de topònims específics amb el seu estudi corresponent, entre els que voldríem esmentar les obres de Josep Moran i Ocerinjàuregui, com els articles *Els noms de lloc al Baix Llobregat*, presentat a les I Jornades d'Estudis del Baix Llobregat (1981) i publicat a les actes corresponents, *Toponímia romana del Baix Llobregat*, al llibre

d'homenatge a Jaume Codina (1994), i el llibre *Estudis d'onomàstica catalana* (1995), publicat a la Biblioteca Serra d'Or.

Al Baix Llobregat, cal esmentar també els dos llibres d'Albert Massegur *Pallejà. Apunts històrics* (1985), amb una llista de topònims al final, i *Pallejà. Toponímia i quelcom més* (1991), que són realment quelcom més que un simple recull toponímic. I a Martorell, l'obra d'Isidre Clopas, *Topografia Històrica de Martorell* (1991).

També hi ha reculls de topònims al Penedès; potser el més antic sigui l'article *Els noms de lloc de Sant Pere de Riudebitlles*, de Cristòfor Cardús, publicat el 1936 al butlletí del CEC i reeditat el 1956. Pot trobar-se al Fons Puchades de la Cartoteca de Catalunya. De més envergadura és l'obra de Ramon Puigcorbé *Toponímia Penedesenca*, en dos volums (el primer dels quals és dedicat a l'Alt Penedès) editat per l'IEP, però amb interpretacions etimològiques força discutibles. També cal esmentar el llibre de Narcís Viader *Sant Sadurní de Noya. Toponímia. Contribució al seu estudi* (1979) publicat en plena polèmica (de caire no tant sols científic) sobre si el nom del riu havia de ser Noya o Anoia.

És força interessant el llibre d'Ignasi M Muntaner *Els noms de lloc del terme de Sitges i de les terres veïnes* (1986), editat pel Grup d'Estudis Sitgetans. Finalment, una aportació força específica, però molt aclaridora, és l'article de Mikel d'Epaltza *Toponímia àrab i estructura comarcal: el Penedès* (1990), publicat en un butlletí local de Santa Maria i els Monjos⁵⁰.

A la zona de l'Anoia hi ha el llibre *Toponímia de la Pobla de Claramunt i el seu terme* (1960) de Josep Riba i Gabarró i la petita obra *Recull onomàstic de Masquefa*, d'Enric García-Pey (editat sense data) el qual recull la microtoponímia actual d'aquest municipi, amb petits comentaris d'interès local recollits oralment.

⁵⁰ A *Antistiana. Butlletí informatiu del Grup d'Estudis Rapitencs*, nº 10. Santa Margarida i els Monjos.

Totes aquestes obres són força heterogènies, tant en la metodologia com en la estructuració del contingut, que varia segons la formació i interessos dels autors i, fins i tot, segons l'època en que foren publicats. La part més controvertida sol ser la interpretació etimològica, mentre que el nom i la situació del topònims, sol ser força fiable, excepte, pel que fa a la situació (element capital per a nosaltres) quan aquesta s'ha omès.

Un repàs a les obres generals dels principals especialistes en la matèria també ha donat informació pertinent sobre nous topònims o sobre interpretacions interessants sobre els que ja havíem recollit. Els llibres més importants són, sense cap mena de dubte, les dues grans obres de Joan Coromines, el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, en 9 volums, i l'*Onomasticon Cataloniae*, en 7 volums i un de previ dedicat a les illes Balears.

També altres autors han fet reculls de toponímia comentada, els quals, sense arribar, ni de bon tros, a l'envergadura de les obres de Coromines, no deixen de ser interessants, si més no, per a comparar les interpretacions. El *Diccionari Català, Valencià, Balear*, el popular *Alcover – Moll*, començat per mossèn Antoni M Alcover i acabat per Francesc de Borja Moll i publicat des de 1926 a 1962, duu a cada entrada una petita interpretació etimològica, moltes vegades referida a antroponímia i toponímia.

Les petites obres de divulgació d'Enric Moreu-Rey *Toponímia urbana i onomàstica vària* (1974) i *Renoms, motius, malnoms i noms de casa* (1981), aporten formes específiques sobre aspectes molt concrets, de vegades poc tractats.

El creixent interès per la història local té igualment la seva vessant etimològica. Del mateix Moreu-Rey és també *Els noms de lloc* (1965), publicat per la UEC,. El llibret de Manuel Bofarull i Terrades *Origen dels noms geogràfics de Catalunya* (1991) publicat a la Col·lecció Vell i Nou, és molt interessant en aquest camp. També ho són els diferents de Josep Mª Albaigès, entre ells

una *Enciclopedia de los topónimos españoles* (1998).

També cal fer esment especial del llibre de Pere Balañà *Els noms de lloc de Catalunya* (1989), editat per la Generalitat de Catalunya, que permet copsar la interpretació dels topònims dels municipis del país des de la perspectiva d'un arabista, de vagades potser massa agosarat.

3.5.2. La toponímia procedent de la cartografia

Al marge de la toponímia ja publicada n'existeix una quantitat molt més gran. Hi ha molts topònims el coneixement dels quals no surt de la rodalia, que no passa de les persones que coneixen i viuen en aquella part del territori i que només excepcionalment arriben a ser impresos. Això succeeix principalment quan es redacta algun tipus de document, compra, cessió, testament, de caire territorial i quan es fa un aixecament topogràfic. També parlant amb la gent del lloc poden aparèixer topònims inèdits. Aquest tipus de toponímia (microtopònims generalment), malgrat no haver estat analitzada pels especialistes, també pot aportar una informació destacada, potser més de la que podria semblar en una primera ullada.

La majoria dels topònims s'ha tret de la cartografia o de la documentació. En el cas de la cartografia s'ha fet un buidat sistemàtic de la toponímia de tots els mapes consultats, els quals són referenciats a l'apartat anterior, des dels mapes i ortofotomapes de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, dels mapes de l'Instituto Cartográfico y Estadístico, de les edicions antigues del Mapa d'Espanya 1:50000 (i dels fulls del 1:25000 on aquests ha estat editats) i de tots els mapes i croquis antics s'ha pogut recollir.

En els topònims que es troben a la cartografia, amb molta freqüència es presenten errors de transcripció. En els mapes editats a Madrid i en molts altres mapes més o menys antics és habitual el desconeixement de l'ortografia

catalana, cosa que s'ha corregit ens els editats per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, però, amb tot, hi ha molts altres casos en què el registre toponímic per sí mateix és poc fiable. Així, al mapa 1:50000 de l'ICC presenta una partida, a Corbera de Llobregat, anomenada *els Salvatges*, topònim que ve corregit com *els Herbatges* al 1:5000, també de l'ICC, però el mateix mapa situa al costat una *Font dels Salvatges*, font que al mapa 1:25000 de l'Editorial Alpina ve anotada com *Font de l'Albagé*. Tot aquest putpurri és resol si es té en compte que el lloc es deia *els Herbatges*, és a dir, un lloc cobert d'herba sobre el qual es pagava un impost, al segle XVIII.

Si això passa amb topònim editats amb la cura i el coneixement de causa que ho fa l'ICC o l'editorial Alpina, no cal insistir en les autèntiques aberracions toponímiques que es poden trobar en els mapes aixecats amb un interès purament topogràfic per persones desconexores del país i fins i tot de la llengua. Aquest és el cas, per exemple, dels mapes i croquis militars i dels mapes municipals a escala 1:25000 aixecats a l'inici del segle XX.

3.5.3. La toponímia procedent de la documentació

El topònims que es troben a la documentació escrita remetent a la data que duu el document en qüestió, la qual cosa significa que poden ser molt anteriors al mateix document o no ser-ho tant. Els més antics, recollits en els cartularis i diplomataris, són del segle X (alguns fins i tot del segle IX) i els trets de l'Arxiu Històric de la Diputació, van del segle XIX fins a principis de segle XX. En tots els casos són interessants perquè poden subministrar les unitats d'informació que calguin per a situar uns fets, persones o característiques determinades. El greu inconvenient que tenen la majoria és que són difícils de situar concretament en el territori. Malgrat que molts d'aquests topònims, sobretot els procedents de cartularis i capbreus, fan referència a espais concrets, ben coneguts pels seus redactors, nosaltres hem perdut molts dels punts de referència i ens és difícil de situar-los.

L'altre problema que presenten és que, com que procedeixen de fonts tant heterogènies, la transcripció de les quals s'ha fet per tantes vies diferents, un mateix topònim pot trobar-se transcrit de moltes maneres diferents. No és només que un mateix topònim variï amb el temps sinó que els d'un mateix document apareguin de diferents formes segons la via que ha seguit la transcripció. De la dificultat d'aquesta transcripció un se n'adona quan intenta fer directament la transcripció del document original. Moltes vegades els dubtes que sorgeixen no poden ser resolts fins que apareix una altra menció, en el mateix o en un altre document.

3.5.4. La toponímia procedent de la recollida directa

Hem de finalitzar el recull amb una referència als nombrosos topònims (generalment microtopònims) que es recullen al llarg de les feines de prospecció, simplement pel mètode de parlar amb la gent del lloc. Hi ha fórmules per a recollir-los d'una manera exhaustiva, com els apuntats per Joan Miralles a *La Història Oral. Qüestionari i Guia Didàctica* (1985).

En el nostre cas, per a les necessitats del treball, ha acabat sent només una font secundària i no hem fet un tractament diferent al dels demés topònims, llevat que els hem tractat amb més compte. Hem recollit només els referents a les vies de comunicació i els que s'hi relacionaven i algun d'altre d'escadusser, a causa del seu interès intrínsec, i, sempre que ens ha estat possible els hem contrastat (per mitjà de la basa de dades Knosys) amb els procedents d'altres fonts escrites, cartogràfiques o informàtiques).

3.6. Bibliografia general de l'obra:

1) DICCIONARIS, ATLES I OBRES GENERALS

ALCOVER, Antoni M^a; MOLL, Francesc de Borja (1926 - 1968): *Diccionari Català - Valencià - Balear*. 10 volums. Editorial Moll. Palma de Mallorca.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi (2000): *Diccionari de la Catalunya medieval. Segles VI - XV*. Diccionaris el Cangur. Edicions 62. Barcelona.

CASASSAS, Anna M^a; MONTANER, Mª Carme (1992) *Cartografia de Catalunya*. Catàleg General de la Cartoteca de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya. Barcelona.

CARRERAS CANDI, Francesc (1908-18): *Geografia General de Catalunya*. Ed. Martin. Barcelona.

CARRERAS I MARTÍ, Joan, director (1981-85): *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. 19 volums. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

COROMINES, Joan (1980 - 1991): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*. 9 vols. Curial, Edicions Catalanes. Barcelona.

COROMINES, Joan (1994-97): *Onomasticon Cataloniae*. Volum 2 a 7. Curial, Edicions Catalanes. Barcelona.

CRONE, G. R. (1953 / 1998.): *Historia de los Mapas*. Col. Breviarios, nº 120. Fondo de Cultura Ecumènica. México. Edició corregida i ampliada: 1998. Reimpressió: 2000.

DD AA (1993): *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, Epoca romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982 - 1989. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

DD AA (1995) *Atles del Baix Llobregat*. Centre d'Estudis del Baix Llobregat / Consell Comarcal del Baix Llobregat / Institut Cartogràfic de Catalunya. Barcelona.

DD AA (1991): *Carta Arqueològica: Alt Penedès*. Arxiu Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

DD AA (1991): *Inventari Arquitectònic del Garraf*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

DD AA (1997): *Inventari Arquitectònic de l'Anoia*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

DD AA (1999): *Taula Rodona sobre el Pont del Diable*. Martorell – Castellbisbal
(En premsa)

FATÁS, Guillermo; BORRÁS, Gonzalo M (1980): *Diccionario de términos de arte y arqueología*. Guara editorial. Saragossa.

FOLCH, Ramon, director (1993): *Biosfera*. 10 volums. Editorial Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

FONT I QUER, Pius (1962): *El Dioscórides renovado*. Editorial Labor. Barcelona.

HURTADO, Víctor; MESTRE, Jesús; MISERACHS, Toni (1998): *Atles d'Història de Catalunya*. Edicions 62 / El Punt. Barcelona.

MADOZ, Pascual (1845 - 1850): *Artículos sobre el Principat de Catalunya al "Diccionario Geográfico - estadístico - histórico de España y sus posesiones de Ultramar"*. Edició facsímil. Curial Edicions Catalanes. Barcelona. 1985.

MARTÍ DE SOLÀ, Modesto (1888): *Guía Itineraria Descriptiva, Estadística y Pintoresca de la Provincia de Barcelona*. Establecimiento Tipográfico "La Academia". Barcelona.

MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo (1868): *Diccionario de Administración Peninsular y Ultramarina. Compilación Ilustrada*. 6 vols. Imprenta de A. Peñuelas. Madrid (A la biblioteca de l'Arxiu Històric de la Diputació).

NADAL I OLLER, Jordi, director (1991): *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*. 6 volums. Ed. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

PLADEVALL I FORT, Antoni, director (1984-98): *Catalunya Romànica*. 27 volums. Ed Enciclopedia Catalana. Barcelona.

REIG I VILARDELL, J. (1891): *Monografies de Catalunya*. Volum I (Lletres A i B). Estampa "La Ilustración". Barcelona (A la Biblioteca de Catalunya).

RIQUER, Borja de, coordinador (1987): *Història de la Diputació de Barcelona*, Diputació Provincial. Barcelona.

SALVAT, Joan, director (1978): *Història de Catalunya*. 6 volums. Ed Salvat. Barcelona.

VALVERDE Y ALVAREZ, Emilio (1887): *Guía del Antiguo Reino de Cataluña*. Guía Practico Valverde. Madrid. (Edició facsímil de Librerias París - Valencia. 1998).

VILAR, Pierre (1962): *Catalogne dans l'Espagne Moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales*. 3 vols. SEVPEN. Paris

(Traducció catalana: *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. 4 vols. Edicions 62. Barcelona. 1964 – 1968).

Vilar, Pierre, director (1987): *Història de Catalunya*. 10 volums. Edicions 62. Barcelona.

2) ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA

ALMAGRO, Martín; SERRA I RÀFOLS, José de; COLOMINAS, José (1945): *Carta Arqueològica de España: Barcelona*. CSIC. Madrid.

ALONSO, Manel; JULIÀ, Manel; PUIG, Ferran; SOLIAS, Josep M^a (1991): *Carta Arqueològica: Baix Llobregat*. Arxiu Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya.

ANÒNIM (1923): *L'obra realitzada. Anys 1914 – 1923*. Mancomunitat de Catalunya. Barcelona (A l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona).

ARNABAT I MATA, Ramon, coordinador (2000): *Història de l'Alt i Baix Penedès*. Editorial el 3 de Vuit. Vilafranca.

AVENTÍN, Mercè; SALRACH, Josep M^a (1978): "Del domini carolingi a la independència", a *Història de Catalunya*, vol II, pp 4-24. Ed Salvat. Barcelona.

BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà (1906): *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del Siglo XIX*. 2 volums. Impremta de J. Altés i Alabart. Barcelona.

BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà (1915): *Los religiosos en Cataluña en la primera mitad del siglo XIX*. 4 vols. Impremta J. Altés i Alabart. Barcelona.

BARROSO EXPÓSITO, Carmen (inèdit): *Una propuesta metodológica de arqueología del paisaje: la cuenca del río Foix*. Memòria de Llicenciatura 1995. Universitat de Barcelona. Barcelona.

BATISTA, Ricard; ROVIRA, Jordi; MOLIST (1993): "Sant Miquel d'Olèrdola, Olèrdola", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, p 32-33. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

BATLLE I GALLART, Carme (1988): *L'expansió baixmedieval. Segles XIII - XV*. (Volum 3 de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierra Vilar). Edicions 62. Barcelona.

BONNASSIE, Pierre (1975): *Catalunya, mil anys enrera*. Edicions 62. Barcelona (1979).

BRAMON, Dolors; RIU, Manuel (1978): "L'impacte musulmà a les terres catalanes", a *Història de Catalunya*, vol II, pp 270-280. Ed Salvat. Barcelona.

CAPEL, Horacio; TELLO, Rosa; et alii (1983): *Los Ingenieros Militares en España. Siglo XVIII*. Geocrítica, Textos de Apoyo nº 3. Universitat de Barcelona.

CASTELLVI, Georges; COMPS, Jean-Pierre; KOTARBA, Jérôme; PEZIN, Anne, directors (1997): *Voies romaines du Rhône a l'Ebre: via Domitia et via Augusta*. Documents d'Archéologie Française nº 61. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. París.

CEBRIÀ, A; RIBÉ, G; SENABRE, Maria Rosa (1991): *Carta Arqueològica: Alt Penedès*. Arxiu Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

CEBRIÀ, A.; RIBÉ.; SENABRE, M. R. (1992): "L'Arqueologia a l'Alt Penedès: estat de la qüestió al anys 90", a *Miscel·lània Penedesenca 1991*. pp 37-135. Institut d'Estudis Penedesencs. Vilanova i la Geltrú.

CLOPAS BATLLE, Isidre (1961): *El Invicto Conde del Llobregat y los hombres de Cataluña en la Guerra de la Independencia*. Diputació Provincial de Barcelona.

CODINA I VILÀ, Jaume (1971): *Inundacions al Delta del Llobregat*. 69 pp. Col. Episodis de la Història, nº 147/148. Ed. Rafael Dalmau. Barcelona.

CODINA I VILÀ, Jaume (1993) *Bàndols i bandolers al Baix Llobregat (1580 - 1630)*. Col·lecció Llorenç Sans d'Estudis del Baix Llobregat. nº 4. Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona.

DD AA (1993): *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, Epoca romana. Antiguitat tardana. Campnyes 1982 - 1989. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

DD AA (1999): *Taula Rodona sobre el Pont del Diable*. Martorell – Castellbisbal (En premsa)

FABRE, Georges; MAYER, Marc; RODÀ, Isabel (1982). *Revista del Museu de Rubí*, nº 5. Monogràfic epigrafia. Rubí.

FABRE, Georges; MAYER, Marc; RODÀ, Isabel (1984): *Inscriptions romaines de Catalogne. Vol I (sauf Barcino)*. Diffusion de Boccard. Paris.

FERNÁNDEZ-MIRANDA, Manuel; OLMOS, Ricardo (1986): *Las ruedas de Toya y el origen del carro en la Península Ibérica*. Museo Arqueológico Nacional. Catálogos y Monografías nº 9. Ministerio de Cultura. Madrid.

FOLCH, Javier; GARCÍA, Isabel; CORTADELLA, Jordi (1993): "Urbanització Torreblanca", dins *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, 1. p 92. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

FONTANA LÁZARO, Josep (1987): "La fi de l'Antic Règim i la industrialització". Volum 5 de la *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar. Edicions 62. Barcelona.

GARCÍA Y BELLIDO, Antonio (1945): *España y los Españoles hace Dos Mil Años, según la "Geografía" de Estrabón*. Col·lecció Austral, nº 515. Ed Espasa-Calpe. Madrid.

GARCÍA Y BELLIDO, Antonio (1947): *La España del Siglo I de Nuestra Era, según P. Mela y C. Plinio*. Col·lecció Austral, nº 744. Ed Espasa-Calpe Argentina. Buenos Aires.

GARCIA PARDO, Jordi (1989): *Sant Boi i el Pla del Llobregat a finals de l' Edat Mitjana*. Editorial Oikos Tau. Barcelona.

GARCÍA TARGA, J M; MIRET, Magí; MORAGAS, N (1990): "Els precedents arqueològics de Sitges: les restes de l'entorn de l'Ajuntament",. *Miscel·lània Penedesenca 1989*. p 71-87. Institut d'Estudis Penedesencs. Vilanova i la Geltrú.

GORGES, J-G (1979): *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problematique archeologique*. Ed de Boccard. París.

GUASCH, David; MENÉNDEZ, Francesc Xavier; SOLIAS, Josep M^a (1996): "Aproximació a l'estudi del poblament d'època romana a la vall de Verç", *Miscel·lània d'Estudis santjustencs*, nº 7. pp 9-63. Centre d'Estudis Santjustencs / Ajuntament de Sant Just Desvern.

GUITART, Josep; PALET, Josep M; PREVOSTI, Marta, coordinadors (2003): *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d' Arqueologia del Baix Penedès*. (El Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001). Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GUITART, Josep; PALET, Josep M; PREVOSTI, Marta (2003) "La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat terdana: ocupació i estructuració del territori", dins GUITART, PALET, PREVOSTI (coordinadors) *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d' Arqueologia del Baix Penedès*. p 129-57. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GURT, Josep M^a; RODÀ, Isabel (2005): "El Pont del Diable. El monumento romano dentro de la política territorial augustea". *Archivo Español de Arqueología*, nº 78. p 147-65.

IZQUIERDO, Pere; MENÉNDEZ, Xavier; SOLIAS, Josep M^a (1998): *Història de Viladecans. Els antecedents ibèrics i romans*. Ajuntament de Viladecans.

JULIÀ, Manuel; BERGADÀ, Eloi; SOLIAS, Josep M^a (1993): "Ca la Còrdia", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, p 87 Generalitat de Catalunya. Barcelona.

JULIA, Manuel; PUIG, Ferran; SOLIAS, Josep M. (1985): "Introducció a l'estudi del poblament del delta del Llobregat en època ibèrica i romana", *XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, (el Prat del Llobregat, 1980)*. Amics del Prat.

LLECHA, Teresa; ROVIRA, Jordi (1993): "Plaça central de Monistrol d'Anoia", dins *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, 1, p 31. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

LÓPEZ, Albert; FIERRO, Xavier (1990): "La vil·la romana del Vinyet, noves aportacions". *Miscel·lània Penedesenca 1989*. Institut d'Estudis Penedesencs. Vilanova i la Geltrú.

LÓPEZ, Albert; Fierro, Xavier (1993): "Sant Valentí de les Cabanyes, les Cabanyes del Penedès", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, p 34. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

LÓPEZ, Albert; Fierro, Xavier (1993): "Arró, Darró o Adarró", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, p 133-34. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, Joan / RAURET, Anna M^a (1987): "Prehistòria i Història antiga, fins al segle III" (Volum I de la *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar) Edicions 62. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, Jordi (1978): "El comerç i les finances al segle XIX", a *Història de Catalunya*, vol V, pp 76-90. Ed Salvat. Barcelona.

MARGARIT I TAYA, Mn Antoni (1991): *Crònica dels Orígens del Castell de la Granada*. 26 pp. Edició de l' autor. Vilafranca.

MARGENAT, Francesc (2006) *Vies romanes a l'entorn de Rubí*. Amb un mapa. Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí, nº 50 (Monogràfic). Rubí.

MARTÍ I BONET, Josep M; CARDONER, Francesc de P. Mil anys d'història i ... una aproximació des de les visites pastorals (1305-1447).

MARTÍN, Eduard; SANTACANA, Joan (2001): *Sants i mals esperits. Manuscrit d'un rector del Barroc*. Col Llibres de matrícula nº 4. Ajuntament de Calafell.

MAYER I OLIVÉ, Marc (1996): *Gal·la Placídia i la Barcelona del segle V*. Discurs de l'acte de recepció a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

MENÉNDEZ, Xavier; SOLIAS, Josep M^a (1993): "Santa Maria de Sales, Viladecans", dins *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, p 85. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

MENÉNDEZ, Xavier; VIVES, Miquel (1999) "La via Augusta i la xarxa viària romana a l'entorn del pont del Diable.", dins la taula rodona *El pont del Diable: El context històric i les transformacions del pont i del seu entorn*. Martorell – Castellbisbal (Inèdit)

MONJAS I MANSO, Lluís (1996): "Les visites pastorals al Baix Llobregat al segle XIV", a *Materials del Baix Llobregat*, n° 2, pp 95-118. CECBLL. Sant Feliu.

MUNTANER I PASCUAL, Ignasi M^a (1995): *El terme d' Olèrdola al segle X segons el document de dotació de l'església de Sant Miquel*. Col·lecció Estudis i Documents, n° 8. Institut d' Estudis Penedesencs. Sant Sadurní d'Anoia.

NAVARRO, Rosario; MAURI, Alfred (1992) "L'església i la necròpolis de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat)", *Tribuna d'Arqueologia 1990 - 1991*. p 123-28. Barcelona.

NAVARRO, Rosario; MAURI, Alfred (1994) "Santa Margarida de Martorell: la transició de l' antiguitat tardana al món medieval", *IV Congrés d' Arqueologia Medieval*. Vol II: Comunicacions. pp 341-43. Alacant.

NAVARRO, Rosario (1999) "La mansio Ad Fines i l'establiment de Santa Margarida", dins la taula rodona *El pont del Diable: El context històric i les transformacions del pont i del seu entorn*. Martorell – Castellbisbal (Inèdit)

NAVARRO, Rosario; MAURI, Alfred, FARRENY, Montserrat (2002):
"Paleochristian churches around Barcelona. Sta Margarida de Martorell", 3rd
Internacional Conference of Medieval and Later Archaeology. Volum 2, pp 210-
15. Basel (Suïssa)

OREJAS, Almudena (1991) "Arqueología del Paisaje: historia, problemas y
perspectivas", a *Archivo Español de Arqueología* nº 64, pp 191-230. Madrid.

PAGÈS I PARETAS, Montserrat (1983) *Les Esglésies Pre-romàniques a la
Comarca del Baix Llobregat*. Memòries de la Secció Històrico- Arqueològica, nº
32. Institut d' Estudis Catalans. Barcelona.

PAGÈS I PARETAS, Montserrat (1992) *Art Romànic i Feudalisme al Baix
Llobregat*. CECBLL / Publicacions de l' Abadia de Montserrat.

PALET I MARTÍNEZ, Josep M^a (1995) *Estudi territorial del Pla de Barcelona:
Evolució històrica i estructuració del territori en època romana (segles II - I aC -
X - XI dC)*. Tesi doctoral. Edició en microfítxes. Universitat de Barcelona.

PERA I ISERN, Joaquim (1994) *La Romanització a la Catalunya interior: estudi
històrico-arqueològic de Ileso i Sigarra i el seu territori*. Publicacions de la
Universitat Autònoma de Barcelona.

RIERA, Santiago; PALET, Josep M. (1993) "Evolució del sector de Montjuïc i el
Port entre l' època romana i altmedieval (s III - X): una contribució a l' estudi
diacrònic del paisatge", dins *III Congrés d' Història de Barcelona*. p 49-70.
Ajuntament de Barcelona. Barcelona.

RUIZ RODRÍGUEZ, A.; SANMARTÍ, Joan (2003) "Models comparats de
poblament entre els ibers del nord i del sud", dins J. GUITART, J. PALET i M.
PREVOSTI (coords). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània
oriental. Simposi Internacional d' Arqueologia del Baix Penedès*. p 39-57.
Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

SALES, Núria (1987) "Els segles de la decadència" (Volum 4 de la *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar) Edicions 62. Barcelona.

SANMARTÍ GREGO, Joan (1984) "Els edificis sepulcrales romans dels Països Catalans, Aragó i Múrcia", *Fonaments*, 4, pp 87-160. Editorial Curial. Barcelona.

SOLER I SALA, Maria (2003) "Feudalisme i nucleació poblacional. Processos de concentració de l' hàbitat al Comtat de Barcelona entre els segles X i XIII". Separata d' *Acta Mediaevalia*, nº 23/24. Barcelona. 2002/2003.

SOLER I VIDAL, Josep (1969) *L' Expansió dels Cultius Gavanencs i la Rompuda de les Marines*. Col·lecció Bruguers nº 1. Separata de la revista *Bruguers*. Gavà.

SOLIAS I ARÍS, Josep M^a (1990) *El poblament ibèric i romà del curs inferior del Llobregat*. Tesi doctoral. UB. Inèdita.

SOLIAS I ARÍS, Josep M (1992) *La romanització del Baix Llobregat*. La Sentiu, Quaderns de Divulgació nº 17. Museu de Gavà. Gavà

SOLIAS I ARÍS, Josep M^a (1995) "Història: món ibèric i romà", a *Atlas Comarcal de Catalunya: Baix Llobregat*, p 62-65. Institut Cartogràfic de Catalunya. Barcelona.

SUÁREZ VERDAGUER, Federico (director) (1972) *Los Agraviados de Cataluña. Documentos del reinado de Fernando VII*. 4 vols. Universidad de Navarra. Pamplona.

TERMES ARDÈVOL, Josep (1987) "De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil". Volum 6 de la *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar. Edicions 62. Barcelona.

TORRAS I RIBE, Josep Maria (1979) *La Revolució industrial a la comarca de l'Anoia*. Col·lecció de la Història nº 232 i 233. Rafael Dalmau, editor. Barcelona.

TORRAS I RIBÉ, Josep Maria (1982) *Sometents, exèrcit i poble a les batalles del Bruc*. Ajuntament del Bruc.

TOYNBEE, Arnold (1934 – 1961): *Estudio de la Història*. Col·lecció El Libro de Bolsillo. 3 volums. Alianza Editorial. Madrid. 1971.

TORRECILLAS, Mercè; MAURI, Alfred (1993) "Les Termes Glude. Martorell", dins *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, p 89. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

VILAR, Pierre (1962) *Catalogne dans l'Espagne Moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales*. 3 vols. SEVPEN. Paris (Traducció catalana: *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. 4 vols. Edicions 62. Barcelona. 1964 – 1968).

VIRELLA I TORRAS, Xavier (1983) *Catàleg arqueològic de Castellet i la Gornal*. Institut d' Estudis Penedesencs. Capellades.

3) GEOGRAFIA, CARTOGRAFIA I ESTUDIS DE PAISATGE:

BOLÒS I CAPDEVILA, Maria de (1982) "La tendencia del paisaje integrado en geografía", a *Trobada de Geografia: Euskal Herria-Catalunya*. INGEBA (Institut Geogràfic Basc Andrés de Urdaneta). San Sebastián.

BOLÒS I CAPDEVILA,, Maria de, et alii (1992) *Manual de Ciencia del Paisaje*. Colección de Geografía. Ed Masson. Barcelona.

BOLÒS I CAPDEVILA, Maria de (1992) "Evolución del concepto de Paisaje". *Manual de Ciencia del Paisaje*. pp 3-12. Colección de Geografía. Ed Masson. Barcelona.

BOLÒS I CAPDEVILA, Maria de (1992): "Escuelas y tendencias actuales en la Ciencia del Paisaje". *Manual de Ciencia del Paisaje*. pp 13-30. Colección de Geografía. Ed Masson. Barcelona.

BOLÒS I CAPDEVILA, Maria de (1992)."El Geosistema, modelo teórico del paisaje". *Manual de Ciencia del Paisaje*. pp 31-46. Colección de Geografía. Ed Masson. Barcelona.

BOLÒS I CAPDEVILA, Maria de (1992) "El paisaje y su concepto". *Manual de Ciencia del Paisaje*. p 47-59. Colección de Geografía. Ed Masson. Barcelona.

BOLÒS I CAPDEVILA, Maria de (1992) "La evolución o arqueología del paisaje". *Manual de Ciencia del Paisaje*. pp 191-203. Colección de Geografía. Ed Masson. Barcelona.

BOVET, Mª Tura; RIBAS, Jordi. (1992) "Metodología general de los estudios de paisaje". *Manual de Ciencia del Paisaje*. pp 123-134. Colección de Geografía. Ed Masson. Barcelona.

CRONE, G. R. (1953 / 1998.) *Historia de los Mapas*. Col. Breviarios, nº 120. Fondo de Cultura Ecumènica. México. Edició corregida i ampliada: 1998. Reimpressió: 2000.

DD AA (1991) *Inventari Arquitectònic del Garraf*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

DD AA (1997) *Inventari Arquitectònic de l'Anoia*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GADDIS, John Lewis (2002) *El paisaje de la Historia. Como los historiadores representan el pasado*. Col Argumentos. Ed Anagrama. Barcelona.

GALERA I MONEGAL, Montserrat; VILÀ I VALENTÍ, Joan (1985) "Cartografia de Catalunya. Recull històric", a *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. vol 19. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

GONZALEZ BERNARDEZ, F. (1981): *Ecología y Paisaje*, Ed. Blume, Madrid.

MADOZ, Pascual (1845 - 1850) *Artículos sobre el Principat de Catalunya al "Diccionario Geográfico - estadístico - histórico de España y sus posesiones de Ultramar"*. Edició facsímil. Ed. Curial, Edicions Catalanes. Barcelona. 1985.

REIG I VILARDELL, J. (1891) *Monografies de Catalunya*. Volum I (Lletres A i B). Estampa "La Ilustración". Barcelona.

ROGER, Alain (1997): *Breu tractat del paisatge*. Col Obertures, nº 8. Ed de la Campana. Barcelona. 2000.

SOCHAVA, Víctor (1963): "La ciencia de los geosistemas" dins *Espacio, Tiempo y Forma*, nº 3, pp 417-454. Madrid. (Traducció al castellà del llibre *Soviet Geography Today*). Madrid. 1988.

VILA-VALENTÍ, Joan (1983): *Introducción al estudio teórico de la Geografía. Objetivos, contenidos y enfoques*. Colección Ariel Geografía", Editorial Ariel. Barcelona.

VILA-VALENTÍ, Joan (1982): "Los objetivos de la geografía" dins *I Trobada de Geografia: Euskal Herria-Catalunya*. INGEBA (Institut Geogràfic Basc Andrés de Urdaneta). San Sebastián.

VILA-VALENTÍ, Joan (1987): "Los tipos de geógrafos en la sociedad actual" dins *II Trobada de Geografia: Euskal Herria-Catalunya*. INGEBA (Institut Geogràfic Basc Andrés de Urdaneta). San Sebastián.

VILA-VALENTÍ, Joan (1991): *Les Unitats majors del relleu a Catalunya, història d'uns conceptes*. Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Catalunya. Volum L, nº 5. Barcelona.

4) MONOGRAFIES I ESTUDIS LOCALS

A) Llibres (*Llista exhaustiva dels llibres publicats referents a municipis del territori estudiat*)

AMICS DE MONTSERRAT (1967) *Ermites i Fonts Montserratines*. Ed Montblanc. Granollers.

ANÒNIM (194?): *Guía Descriptiva, Histórica y Artística del Monasterio de San Cugat del Vallés*. Patronat del Monestir. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades)

ARGEMÍ SALAT, Xavier; SADURNÍ HILL, Mª Teresa; SERRA ARNAU, Joan (1999) *Sant Quintí de Mediona. Evolució socioeconòmica i cultural d'una vila de l'Alt Penedès*. Ajuntament de Sant Quintí de Mediona.

ARMENGOL, Jaume (1948) *Notas históricas sobre la ermita de Nuestra Señora del "Remei" del "Mas Vila". Parroquia de San Esteban de Cervelló (Barcelona)*. Ed Balmes. Barcelona.

ARNÚS, Manuel (1855) *Memoria Historia de la Puda de Montserrat*. Biblioteca de Catalunya. (Manuscrit 4057).

AVINYO, Joan (1909) *Monografía histórica del castell de Cabrera y el poble de Vallbona en el Panadès*. Estudi Tipogràfic Nicolau Poncell. Igualada (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

BARÓ I CABRERA, Robert (1999): *Història de la parròquia de Viladecavalls. Quaderns d'història de Viladecavalls*. Ajuntament de Viladecavalls del Vallès.

BARREDA I CASANOVA, Mª Lledó; GARCÍA I PARDO, Jordi; SERRET I BARNÚS, Carles (1993) *Història de Sant Boi*. Ajuntament de Sant Boi de Llobregat.

BATLLE I MAVERER, Josep (1973) *Parròquia de Sant Salvador de Vilanova d'Espoia*. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

BATLLE I MAUERER, Josep; BASSEGODA I NONELL, Joan (1967) *La iglesia de Sant Salvador de Vilanova d'Espoia*. 64 pp. Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades)

BECH I CAMPS, Sebastià; CAÑELLAS I JULIÀ, Cèlia... TRIBÓ I TRAVERIA, Gemma; etc (1992) *Aportacions a la història de Molins de Rei. Actes de les II Jornades d' Història Local*. Molins de Rei 1990. Col·lecció Llorenç Sans d' Estudis sobre el Baix Llobregat, n° 2. Publicacions de l' Abadia de Montserrat.

BENCOMO, Carmen, BERTRAN, José Luis, etc (1986) *Aproximació a la Història de Rubí. Ajuntament de Rubí.*

BOADA I CAMPS, Joan (1962) *Notas Históricas del Templo y Castillo de San Martín Sarroca.* Ed Altés. Barcelona. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

BOFARULL I SANS, Francesc de (1911) *El castillo y la baronia de Aramprunyá.* Barcelona. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

BOSCH DE NOYA, Ramon (1983) *Notes Històriques sobre Sant Sadurní d'Anoia i Subirats.* Ajuntament de Sant Sadurní.

BRASÓ I VAQUÉS, Miquel (1964) *Claramunt.* R. Dalmau, editor. Monografies del Club Excursionista de Gràcia. Barcelona.

BUJAN I DURAN, Josep; JOAQUÍN I VENTURA, Alfred (1995): *Sant Joan Despí. Història d'un poble bimil·lennari.* 3 volums. Caixa de Catalunya. Barcelona.

BUSQUETS I MOLES, Esteve (1972) *Història de Capellades.* Ajuntament de Capellades.

CAMPMANY, Josep; LÓPEZ, Albert, NAVARRO, Jordi et alii (2003): *Castelldefels, temps d'història.* Ajuntament de Castelldefels.

CAMPS I ARNAU, Pere; ROVIRA I ALEMANY, Pere (1991): *Notes històriques dels antics llocs de Terrassola, Lavit, el Pla i Sant Martí Sadevesa.* Ajuntament de Torrelavit / Institut d'Estudis Penedesencs. Torrelavit.

CARAFÍ I MORERA, Enric; MAURI I MARTÍ, Alfred (1984) *El castell de Gelida.* Associació d'Amics del Castell de Gelida.

CARBONELL, E (1949) *Esplugues de Llobregat, monografia històrica*.
Barcelona. (Referència a PALET, 1994, p 191)

CARRERAS I CANDI, Francesc (1900) *Lo Castellbisbal del Llobregat. Apuntacions històriques de l' Edat Mitjana*. La Estampa Catalana de J. Puigventós. Barcelona (A la Cartoteca de Catalunya)

CASANOVAS I INSENSER, Pere; ALVAREZ I GALERA, Miquel-Angel (1992) *La Granada mil·lenària*. Edita Parròquia de Sant Cristòfol de la Granada.

CASELLAS I CASANOVAS, Joan (1998): *Reculls històrics de la parròquia de Santa Magdalena de Pontons*. Ed de J Casellas. Vilafranca del Penedès.

CASTELLÀ-GASSOL, Joan (1982) *Història de Sant Esteve Sesrovires*.
Ajuntament de Sant Esteve.

CASTELLÀ-GASSOL, Joan (1983) *Història i costums de Sant Llorenç d' Hortons, la Beguda i Sant Joan Samora*. 100 pp. Ajuntament de Sant Llorenç d' Hortons.

CASTELLÀ-GASSOL, Joan (1984) *Vallbona, un poble camí a la vora del riu Anoia*. Ajuntament de Vallbona d' Anoia.

CASTELLÀ-GASSOL, Joan (1989) *Castellolí, mil anys d'història*. Amics de Castellolí. Ajuntament de Castellolí.

CLOPAS BATLLE, Isidre (1945) *Resumen Histórico de Martorell*. Ajuntament de Martorell.

CLOPAS BATLLE, Isidre (1963) *Historia y leyenda del puente del Diablo de Martorell*. Ajuntament de Martorell

CLOPAS BATLLE, Isidre (1985) *Notes Històriques de Corbera*. 144 p.
Ajuntament de Corbera.

CLOPAS BATLLE, Isidre (1991) *Toponímia Històrica de Martorell*. Ajuntament
de Martorell.

CODINA I VILÀ, Jaume (1966) *La Gent del Fang (El Prat, 965 - 1965)* Col
Monografies Locals, nº 1B. Ed Montblanc. Granollers.

CODINA I VILÀ, Jaume (1969) *Com Neix un Poble. El Prat, 1718 - 1807*. 110
pp. Ed. Setmanari "Prat". El Prat.

CODINA I VILÀ, Jaume (1970) *El Delta del Llobregat i Barcelona. Gèneres i
formes de vida dels segles XVI al XIX*. Tesi doctoral. 478 pp. Col. Hores de
Catalunya nº 15. Ed Ariel. Barcelona. 1971.

CODINA I VILÀ, Jaume (1971) *Inundacions al Delta del Llobregat*. 69 pp. Col.
Episodis de la Història, nº 147/148. Ed. Rafael Dalmau. Barcelona.

CODINA I VILÀ, Jaume (1972) *Les Generacions Pratenques, 1538 - 1972*. 300
pp. Ed. Corona. Barcelona.

CODINA I VILÀ, Jaume (1987) *Els pagesos de Provençana*. Biblioteca Abat
Oliva nº 53. 3 volums. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.

Col·lectiu Esparraguerí de Recerques (1996) *Santa Maria del Puig*. Edita CER.
Esparraguera.

COLOMÉ, Josep; LOBATO, David; PIÑOL, Amadeu (1997) *Vilafranca del
Penedès*. Col·lecció Imatges i Records nº 63. (Selecció de 50 fotografies
cedides pel Museu de Vilafranca i comentades breument). Ed Viena.
Barcelona.

CREUS I COROMINES, Teodor (1895) *San Miguel de Olérdola*. 48 pp. Imp J. A. Milà. Vilanova i la Geltrú. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

DOMÈNECH, Josep (1975) *Breu Història del Poble i Castell de Sant Martí Sarroca*. 2ª edició. Sabadell.

DURAN I SANPERE, Agustí (1972): *Barcelona i la seva història. La formació d'una gran ciutat*. 3 volums. Documents de Cultura nº 2. Curial Edicions. Barcelona.

EIXARCH FRASNO, Josep. (1989) *Les arrels històriques de Viladecans. Segles XII - XVIII*. Ajuntament de Viladecans. Viladecans.

ESCUADERO I COSTA, Antoni (1981) *El Terme Municipal de Piera*. Piera.

ESTEVEES, Albert (1995) *Cervelló i la Palma. Guia del Patrimoni Històric i Artístic*. Ed Centre d' Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP). Cervelló.

ESTEVEES, Albert (1996) *L'Hospitalet de Llobregat, Guia del Patrimoni Històric i Artístic*. Ed Centre d' Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP). Cervelló.

ESTEVEES, Albert (1997) *Cornellà de Llobregat. Guia del Patrimoni Històric-artístic*. CEDIP. Molins de Rei.

ESTEVEES, Albert (1997) *Martorell, Guia del Patrimoni Històric i Artístic*. Ed Centre d' Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP). Molins de Rei.

ESTEVEES, Albert (1997) *Sant Feliu de Llobregat, Guia del Patrimoni Històric i Artístic*. Ed Centre d' Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP). Molins de Rei.

ESTEVEES, Albert (1998) *Vallirana, Guia del Patrimoni Històric i Artístic*. Ed Centre d' Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP). Molins de Rei.

ESTEVEES, Albert (1999) *Sant Joan Despí, Guia del Patrimoni Històric i Artístic*. Ed Centre d' Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP). Molins de Rei.

ESTRADA I PLANELL, Gemma (1991) *El Bruc: El medi, la història, l'art*. Biblioteca Abat Oliva nº 98. Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona.

FERRAN, Domènec; IGLESIS, Esperança et alii (1991): *Història de Viladecavalls*. Ajuntament de Viladecavalls del Vallès.

FERRER SOLER, A. (1953) *Notes històriques de Santa Creu d' Olorda*. Centre Excursionista "Els Blaus". Barcelona.(Referència a PALET 1994, p 194).

FLOTATS I LLAGOSTERA, Antoni (1979) *Vacarisses. Assaig històric d'un poble*. Ajuntament de Vacarisses.

FORT I GAUDÍ, Jordi, prev. (1978) *Mare de Déu de Sales*. Arxiu Marià. Sant Climent de Llobregat..

FORTIA I SOLA, Pere (1915) *Nostra Senyora de Cabrera. Monografia històrica*. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades)

GARCÍA, Consolación; JORBA, Mª Angels; PRIETO, Alberto et alii (1986) *Aproximació a la Història de Rubí*. Ajuntament de Rubí.

GARÍ I SAUMELL, José Antonio (1860) *Descripción e historia de la villa de Villanueva i Geltrú desde su fundación hasta nuestros días. / Reedició d'El Cep i la Nansa Edicions. Vilanova i la Geltrú*. 1996

GELABERT I FIET, Eduard (1973) *Cornellà de Llobregat. Història. Arqueologia. Folklore*. Barcelona.

GONZÁLEZ SAMANO, Mariano (1847) *Memoria original acerca de las aguas... termales de la Puda*. 30 pp. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

GORI, Josep M^a (a 1935) *Visions de Cervelló*. Gravats al linòleum. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades)

GORT I JUANPERE, Ezequiel (1989) *Història de Sant Andreu de la Barca*. Ed Rondes. Barcelona.

GUTIÉRREZ ORTOLÀ, Gregorio; TARDÀ I COMA, Joan; CASTELLS-CAMBRAY, Jordi, MINGUET I BATLLORI, Joan M; FERNÁNDEZ TRABAL, Joan; FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (s/d) *Cornellà de Llobregat. Estudis d'història*. Commemoració del Mil·lenari. Ajuntament de Cornellà de Llobregat.

ZQUIERDO, Pere; CODINA, Jaume; FERRET, Josep; GÓMEZ, Marga (1997): *El Prat de Llobregat, Des de la formació dels delta fins al segle XX*. Actes del I Curs d'Història del Prat (1996). Amics del Prat

JORDÀ I CAPDEVILA, Josep (1985) *L' Ermita de Sant Pere del Romaní i el seu entorn*. Molins de Rei.

JORDÀ I CAPDEVILA, Josep (1988) *L' Ermita de Sant Marçal i el seu benifet*. Molins de Rei.

JORDÀ I CAPDEVILA, Josep (2002) *Santa Creu d'Olorda. Història d'un poble que no pogué reeixir*. Edita: Parròquia de Santa Creu d'Olorda. Molins de Rei.

JOU MIRABENT, Lluís (1977) *Notes per a l' estudi de la Marina de Sitges (1840 - 1880)*. Museu de Vilafranca.

LATORRE I SOLÉ, Joan (1999) *Cent anys de la concessió del títol de vila a la Bisbal del Penedès*. Ajuntament de la Bisbal. La Ràpita.

LLOPIS I BOFILL, Joan () *Assaig històric de la vila de Sitges*. Col·lecció Estudis Sitgetans n° 1 (Reedició facsímil). Grup d'Estudis sitgetans. Sitges. 1977

LLORAC I SANTIS, Salvador (1987) *Creixell, visió general d'un poble*. 238 pp.
Ajuntament de Creixell.

LLORAC, Salvador (1988) *Subirats, Visió General d'un municipi de l' Alt Penedès*. Ajuntament de Subirats.

LLORAC I SANTIS, Salvador (1989) *Sant Martí Sarroca. El Pòsit del Temps*.
Ajuntament de Sant Martí Sarroca.

LLORAC, Salvador (1991) *Font-rubí. Passeig pel temps i el territori*. Ajuntament
de Font-rubí.

LLORAC I SANTIS, Salvador (1991) *Vilobí del Penedès. Passat i present*.
Ajuntament de Vilobí.

LLORAC I SANTIS, Salvador; COSTA I VIA, Montserrat (1993) *Conèixer
Mediona, un municipi de l'Alt Penedès*. Ajuntament de Mediona.

LLORAC I SANTIS, Salvador (1993) *Olesa de Bonesvalls. Un paisatge, un
passat i un present*. Ajuntament d'Olesa de Bonesvalls.

LLORAC I SANTIS, Salvador (2000) *Castellví de la Marca, passat, present i
paisatge*. Ajuntament de Castellví de la Marca.

LLURBA I RIGOL, Josep (1993) *Cervelló, la Palma, Vallirana*. Ajuntament de
Cervelló.

LORENZO I GALÉS, Neus (1989): *Entre mar i muntanya. Breu història de la
parròquia i vila de Castelldefels*. Ajuntament de Castelldefels.

LUQUE BALLESTEROS, Antonio; CARBONELL I PORRO, Joan Anton; TRIBÓ
I TRAVERIA, Gemma; RIERA I BAGUÉ, Josep M^a (1986) *Coneguem la història*

de la nostra vila. Ponències de les I Jornades d'Història Local. Ajuntament de Molins de Rei.

MADURELL, Josep M^a (1977) *Fulls d'història de l' Hospitalet de Llobregat. Notes documentals de l'arxiu*. Ajuntament de l' Hospitalet.

MARGARIT I TAYA, Mn Antoni (1983) *Sant Sebastià dels Gorgs*. Edició de l' autor. Sant Cugat Sesgarrigues.

MARGARIT I TAYA, Mn Antoni; SOLER I BORDES, Joan (1999) *Episodis de la història de Sant Cugat Sesgarrigues*. Ajuntament de Sant Cugat.

MARTÍ I ALBANELL, Mn Frederic (1926) *Notes històriques del Papiol*. 43 pp. Arts Gràfiques de Rigol i Cia. Barcelona. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

MARTÍ I VILÀ, Carles (1979) *Esclavitud a la Vila. El Retaule de Lluís Dalmau i altres assaigs*. Biblioteca Popular. Sant Boi.

MAS I PARERA, Pere (1932) *Vilafranca del Penedès*. Ed Barcino. Barcelona. (Referència: Cebrià/Ribé/Senabre. Miscel·lània Penedesenca 1991)

MASPONS I LABRÓS, Francesc de Sales (1895) *Recuerdos Históricos de Molins de Rey*. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades)

MASSANA I ROVIRA, Francesc (1961) *Topografía Médica de Martorell*. Martorell.

MASSEGUR, Albert (1985) *Pallejà, Apunts Històrics*. Impremta Llopart. Sant Sadurní.

MASSEGUR, Albert (1991) *Pallejà. Toponímia i quelcom més*. Caixa del Penedès. Pallejà.

MATEOS AYZA, Rafael "Fale" (2003) *Història de Garraf, Framents de història*. Ajuntament de Sitges.

MATEU I MIRÓ, Josep (1987) *Semblança de Castellbisbal*. Notícies històriques des dels inicis fins al segle XX. 113 pp. Patronat Municipal del Museu de la Pagesia. Castellbisbal.

MATEU I MIRÓ, Josep (1991) *El meu poble [Castellbisbal]*. Ajuntament de Castellbisbal.

MAURI I MARTÍ, Alfred; ROVIRA I TOVELLA, Ramon (1990) *Guia del castell de Gelida*. Associació d'Amics del Castell de Gelida. Gelida.

MIRET I MESTRE, Xavier (1983): *La quadra de Miralpeix. Notes sobre la formació del terme municipal de Sitges*. Col·lecció Estudis Sitgetans nº 13. Grup d'Estudis sitgetans. Sitges.

MISSER I VALLÈS, Salvador et alii (1993) *Olesa de Bonesvalls. Parròquia de Sant Joan i Hospital de Cervelló*. Catàleg monumental de l' Arquebisbat de Barcelona. vol VI/1. Arxiu Diocesà de Barcelona / Ajuntament d'Olesa de Bonesvalls.

MOSTAZA VIDAL, Josep M^a (1999) *Sant Esteve Sesrovires d'avui a ahir. Història contemporània d'un poble*. Ajuntament de Sant Esteve.

MUNTADAS. Miquel (1867) *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir o lo que fue hasta su destrucción en el año 1811, lo que es desde su destrucción y lo que será en adelante*. Imprenta de Pablo Roca. Manresa. (A la Cartoteca de Catalunya)

MUNTANER I PASCUAL, Ignasi M^a (1995) *El Terme d' Olèrdola al segle X*. Institut d' Estudis Penedesencs. Vilanova i la Geltrú.

MUSET, Assumpta; et alii (1990) *Collbató, una visió plàstica*. Ajuntament de Collbató.

NADAL I FERRER, Joaquim M^a de (1944) *El Montserrat del Ochocientos. De la diligència al Cremallera*. Llibreria Dalmau. Barcelona.

NAVARRO PÉREZ, Jordi (1991) *Castelldefels. Una introducció a la seva geografia i història*. Ajuntament de Castelldefels.

PALACIOS, Josep Lluís (1999): *Sant Pere de Ribes, recull d'informació sobre el municipi*. Ajuntament de Sant Pere de Ribes.

PALMA DE MALLORCA, Fra Andreu de (s/d [c 1930]) *Prat de Llobregat. Ensayo Histórico*. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades) / Reedició: Amics del Prat. 1958.

PARADEDA I TEPIOLA, Josep (1889) *Geografía local de la vila de Sant Sadorní de Noya*. Impremta La Elèctrica. Sant Feliu Llobregat. 10 pp. (2ª edició)

PAULO I SÀBAT, Josep (1989) *Guia topogràfica i toponímica del terme d'Esparreguera*. Ajuntament d' Esparreguera.

PEDEMONTE I FALGUERA, Bonaventura (1929) *Notes per a la història de la Baronia de Castellvell de Rosanes*. Ed Llibreria Camí. Barcelona.

PELFORT PUJOL, Onofre (1978) *Notes històriques de Cornellà de Llobregat*. Esplugues de Llobregat. Impremta Delfos.

PEPAY, Josep de (1908) *Monografia Històrico-descriptiva de Sant Cugat del Vallès*. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

PLADEVALL, Antoni; ADELL, Joan Albert; ESPAÑOL, Francesca (1982) *El Monestir de Sant Sebastià dels Gorgs*. Col Art Romànic, nº 15. Ed Artestudi. Barcelona.

PUIG I ROIG, Pere (1976) *Apunts d' Història de Sant Pere de Ribes*. Caixa d' Estalvis del Penedès. Vilafranca.

RAVENTÓS i ESCOFET, Jaume; BOSCH DE NOYA, Ramon (1976) *El castell de Subirats*. Ed Seix Barral. Barcelona.

REDÓ I MARTÍ, Salvador (1996) *Montserrat i el seu entorn*. Col Indrets, nº 1. Ed Angle. Manresa.

RETUERTA, M^o Luz; SANMARTÍ, Carme (2002) *Sant Feliu de Llobregat. Identitat i història*. Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat.

REVISTA MONTSERRATINA (Redacció) (1909): *Guía histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat*. Imp de Fco Altés y Alabart. Barcelona (A la Cartoteca de Catalunya).

RIBA I GABARRÓ, Josep (1968) *Un vilatge dels Cardona Medinaceli a Catalunya [La Pobla de Claramunt]*. Episodis de la Història, nº 102. Rafael Dalmau, Editor. Barcelona.

RIBA I GABARRÓ, Josep (1972) *La Pobla de Claramunt. Evolució històrica d'un municipi de la comarca d' Igualada*. Fundació Vives Casajoana. Barcelona.

RIERA I BAGUÉ, Josep M^a (1987) *Documents de la Història de Corbera de Llobregat*. Ajuntament de Corbera.

RIPOLL PERELLÓ, Eduard. (1977) *Olérdola. Història de la ciutat i guia del conjunt monumental i museu monogràfic*. Institut de Prehistòria i Arqueologia. Diputació de Barcelona. Barcelona.

RODON I PUJOL, Francesch (1908) *Palau y Vila de Molins de Rey. Monografia Histórica*. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

ROGENT, Elies (1880 ?) *Sant Cugat del Vallés. Apuntes Histórico-críticos*. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

ROIG LLORT, Arnau; SIMÓ TARRAGÓ, Manuel (2001) *Sant Mateu de Vallirana. Història i vida d'un poble i d'una parròquia*. Edita Parròquia de Sant Mateu de Vallirana.

ROIG i RAVENTÓS, Emerencià (1974): *Sitges dels nostres avis*. Col·lecció Estudis Sitgetans, nº 4. Grup d'Estudis Sitgetans. Sitges. Reedició 1994.

RUMBAU, Montserrat (1991): *Sant Cugat abans d'ara*. Ramon Grau, edicions. Sant Cugat del Vallès.

SÀBAT I ANGUERA, Joan (1904) *Estudio histórico crítico del municipio de San Pedro de Tarrasa y su supresión*. Imprenta de José Ventayol y Vila. Terrassa.

SABATÉ, Flocel; BENITO, Pere; CLOSA, Francesc; COBERÓ, Montserrat; GRAS, Mercè; GUAL, Valentí (2003) *Història de Vilanova del Camí*. Ajuntament de Vilanova del Camí.

SERRA I POSTIUS, Pere (1747) *Epítome Histórico del Portentoso Santuario y Real Monasterio de Nuestra Señora de Monserrate*. Pablo Campins. impresor. Barcelona. [Còpia facsimil de Librerías París Valencia. 1993].

SIERRA I FARRERAS, Roland (2000): *Sitges dia adia des de 1306 a 1999. Recull d'efemèrides sitgetanes*. Col·lecció Estudis Sitgetans. Grup d'Estudis Sitgetans. Sitges.

SOLA, Joan (1929) *Història de Sant Salvador de les Espases*. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades) / Col·lecció Remig (reedició facsímil). Ajuntament d'Olesa / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

SOLE CARALT, Josep (1948) *Bisbal històrica. Resumen histórico del Panadés*. Imprenta Sugrañes. Tarragona.

SOLER I AMIGÓ, Joan (1999): *D'un temps, d'una vila. Relats de la història de Sant Vicenç dels Horts*. Ajuntament de Sant Vicenç dels Horts.

SOLER I CARTRÓ, (): *Geografia i guia de Sitges i son terme municipal*. Col·lecció Estudis Sitgetans nº 4 (Reedició facsímil). Grup d'Estudis sitgetans. Sitges.

SOLER I SALA, Maria (2000). *L'església de Sant Pere d'Abrera: estudi sobre la seva evolució històrica*. Ajuntament d'Abrera. Abrera.

SOLER I VIDAL, Josep (1969) *L'Expansió dels Cultius Gavanencs i la Rompuda de les Marines*. Col·lecció Bruguers nº 1. . Rev Bruguers. Gavà.

SOLER I VIDAL, Josep (1981) *Plet de Termes i Pastures entre Gavà i Viladecans..* Col. Bruguers, nº 2. Museu Municipal de Gavà.

TARDÀ, Joan; BOTELLA, José; BAÑOS, Toni (1979) *Cercant la nostra Història: Cornellà de Llobregat*. Imprès a Pal·las A.G. Barcelona.

TARDÀ, Joan; CARRIÓN, Pedro; FERNÁNDEZ TRABAL, Joan; TOMÀS, Albert (1993) *Pagesos, obrers, ciutadans. Història de Cornellà de Llobregat*. Ajuntament de Cornellà de Llobregat.

TENAS I ALIBÉS, Mn Antoni (1947): *Notes històriques del poble i parròquia de Sant Just Desvern*. Impremta F Ferran. Barcelona. / Reedició del Centre d'Estudis Santjustencs. 2005.

TOBAR LÓPEZ, Antonio, *Evolución socioeconómica de un municipio dentro del área de influencia de la Gran Barcelona: «Masquefa»*. Tesis de Licenciatura, junio 1974, 2 vols.

TOBARUELA, Pere; SANS, Jaume (2003) *El Delta del Llobregat, terres d'oblit*. Col Descoberta nº 1. Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona.

TORELLÓ I BORRÀS, Pelegrí; PERACLAULA I MASAGUÉ, F. (1906) *Gelida, notes per a sa Història, tretes dels Arxius Parroquial de de l' Ajuntament*. 61 pp. Impremta P. Ortega. Barcelona. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

TORELLÓ I BORRÀS, Pelegrí (1909) *Monografia histórico - pintoresca de la vila de San Sadurní de Noya*. 124 pp. [Reedició facsímil Diputació de Barcelona / Caixa d'Estalvis del Penedès.1986].

TORRENTS I SIVILL, Joan (1992): *Història del convent de Sant Ramon de Penyaforç (1602 - 1835)*. Quaderns de Divulgació Local, nº 4. Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos.

TORT I MENSA, Joan (1968) *El Castell Ciuró. Notes Històriques*. Suplement de la revista *Llaç d' Unió*. Molins de Rei.

VALLS I BROQUETAS, Orenci (1936) *Topografia Mèdica de la vila d' Esparreguera*. Esparreguera.

VALLS I BROQUETAS, Orenci (1961) *La vila d' Esparreguera i el seu terme*. Esparreguera.

VALLS I BROQUETAS, Orenci (1991) *Documents i notes concernents a la vila i terme d'Esparreguera*. (Compilació en versió original manuscrita). 3 volums. Ajuntament d'Esparreguera.

VENDRELL I VENDRELL, Remei (1993): *Sant Pere Molanta. Notes històriques*. Ajuntament d' Olèrdola.

VENDRELL I VENDRELL, Remei (1994) *Moja, apunts històrics*. Ajuntament d' Olèrdola .

VENDRELL I VENDRELL, Remei (1994): *Santa Fe del Penedès, un municipi històric al cor del Penedès*. Ajuntament de Santa Fe del Penedès.

VILA, Marc Aureli (): *Notes geohistòriques referents a Sitges*. Col·lecció Estudis Sitgetans nº 21. Grup d'Estudis Sitgetans. Sitges.

VILAPLANA, Mn Gaietà (1922) *Notes històriques de la parròquia i vila de l' Arboç*. 400 pp. Edició facsímil. L' Arboç. 1987.

VIRELLA, Albert (1991) *El terme de Cubelles a través dels temps*. Ajuntament de Cubelles.

VIVES TORT, Miquel (1975) *Castellví de Rosanes. Estudio socio-económico de un municipio periurbano del área metropolitana de Barcelona*. Tesis de Licenciatura. 2 vols. Inèdit

B) Articles i altres fonts:

ACHÓN I CASAS, Oriol (2003): "Aprofitament dels recursos hidràulics d' Esparreguera. Els molins de la costa de la Gorgonçana". *II Congrés d' Arqueologia Medieval i Moderna*. Sant Cugat del Vallès. pp 468-475.

5) CARTULARIS, DIPLOMATARIS I RECULLS DE DOCUMENTS:

ALTISENT, Agustí (1993) *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Volum I (960 - 1177). Abadia de Poblet / Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

ALTURO I PERUCHO, Jesús (1985): *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*. 3 volums. Col Textos i Documents. Fundació Noguera. Barceona.

ALTURO, Jesús; MARQUÈS, Josep M^a (1986): "La publicació de les col·leccions documentals", dins *Arxiu de Textos Catalans Antics* n° 5, pp 305-324.

ALVAREZ MARQUEZ, Mª Carmen (1990) *La Baronía de la Conca d' Odena*. Col. Textos i Documents, n° 25. Fundació Noguera. Barcelona.

BACH I RIU, Antoni (1987). *Col·lecció Diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: El Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona*. Col.lecció Fonts i Estudis n° 1. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona,

BAUCELLS I REIG, Josep (1984) *El Baix Llobregat i la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona. Inventari de pergamins*. Col.lecció Fonts i Estudis. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona,

BAUCELLS I REIG, Josep (1990). *El Garraf i la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona. Inventari de pergamins*. Col.lecció Fonts i Estudis n° 5. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona,

BOFARULL I MASCARO, Pròsper de (et alii) (1848 - 1977) *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona (A la Biblioteca de Catalunya)

CODINA, Jaume; MORAN, Josep; RENOM, Mercè (1992) *El Baix Llobregat el 1789. Respostes al qüestionari de Zamora*. Ed Curial / Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona.

CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael; CANELLAS ANOZ, Beatriz (1991) *El "Libre Vermell" de l' Arboç*. Diputació de Tarragona.

FABREGA I GRAU, Angel (1995) *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844 - 1000*. Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Barcelona.

FELIU I MONTFORT, Gaspar; SALRACH I MARÉS, Josep M^a et alii (1999) *Els Pergamins de l' Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. 3 vols. Fundació Noguera. Barcelona.

FONT I RIUS, Josep M^a (1969) *Cartas de Población y Franquicia de Cataluña*. 2 Volums. CSIC. Madrid.

MARCA, Pere de (1688) *Marca Hispanica (o el país de la frontera hispànica)*. Llibreria de Josep Sala. Barcelona. 1965. (Cartoteca. Fons Puchades)

MARTÍ I BONET, Josep M.; NIQUI I PUIGVERT, Leandre; MIQUEL I MASCORT, F.; CODINA I VILÀ, Jaume (1984) *Processos de l' Arxiu Diocesà de Barcelona*. Col. Catàlegs - Inventaris d' Arxius Eclesiàstics de Catalunya, n° 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

MAS I DOMENECH, Mn Josep (1907) *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*. Volum 2. Establiment Tipogràfic de Jaume Vives. Barcelona.

MAS I DOMENECH, Mn Josep (1909) *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*. Volum 3. Establiment Tipogràfic de Jaume Vives. Barcelona.

PEDEMONTE I FALGUERA, Bonaventura (1929) *Notes per a la Història de la Baronia de Castellvell de Rosanes*. Ed Llibreria Camí. Barcelona.

PONS I MARQUÈS, Joan (1938): *Cartulari de Poblet*. Institut d' Estudis Catalans. Barcelona.

PUIG I USTRELL, Pere () *El Monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles X i XI*. Tesi doctoral. UAB.

RIBAS I CALAF, Pare Benet (s XVIII) *Història de Montserrat (888 - 1258)*. Textos i Estudis de Cultura Catalana, nº 19. Ed Curial - Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona. 1990.

RIBAS I CALAF, Benet (s XVIII) *Annals de Montserrat (1258 - 1485)*. Textos i Estudis de Cultura Catalana, Ed Curial - Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona. 1997.

RIUS I SERRA, J. (1945 - 1947) *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. 3 volums. CSIC. Barcelona.

ROSSELL, Francesc Miquel (1945 - 1947) *Liber Feudorum Maior*. (Reconstitució i edició). 2 volums. CSIC. Barcelona.

SANABRE, Mn Josep (1947) *El Archivo Diocesano de Barcelona*. Sèrie "Los archivos eclesiásticos de la diócesis de Barcelona", nº 1. Fidel Rodríguez, impresor. Barcelona.

UDINA I MARTORELL, Frederic (1947) *El "Llibre Blanch" de Santes Creus*. (Transcripció i edició). CSIC. Barcelona.

UDINA MARTORELL, Frederic (1951) *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX y X. Col Textos 18*. CSIC. Barcelona.

6) CAMINERIA: DESCRIPCIONS DE CAMINS, ITINERARIS, RELATS DE VIATGERS, ETC.

ALONSO GAMO, José M^a (1952): *Viaje por España de Francisco Guicciardini, embajador de Florencia ante el rey Católico*. Editorial Castalia. València. (A la Cartoteca de Catalunya).

ALOY; David; LLEONART, Mª Mercè (1962): *Itineraris pel Vallès Occidental i Baix Llobregat*. Arxiu Bibliogràfic Excursionista de la U.E.C. Rafael Dalmau, Editor. Barcelona.

ALVAREZ DE COLMENAR, Juan (1707): *Les Delices de l'Espagne et du Portugal, ou l'on voit, une description exacte des Antiquites, des Provinces, des Montagnes, des Villes, des Rivieres, des Ports de Mer, des Forteresses, Eglises, Academies, Palais, Bains etc. De la Religion, des moeurs des habitants, de leurs fetes, etc. Generalement de tout ce qu'il y a de plus considerable a remarquer. Le tout enrichi de figures en taille douce, dessinees sur les lieux memes*. Chez Pierre Van der Aa. Leiden.

AMAT i de CORTADA, Rafael d' (Baró de Maldà) (): *Excursions de d'en Rafael d' Amat Cortada i Santjust per Catalunya i Rosselló en l' últim quart del segle XVIII*. Centre Excursionista de Catalunya. Barcelona. 1919.

AMAT i de CORTADA, Rafael d' (Baró de Maldà) (): *Viatge a Maldà i anada a Montserrat*. Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona. 1986.
[Fragments del *Calaix de Sastre*]

ANÒNIM (1769): *Guia de postas a los Sitios Reales, diligencias y conducción de equipages*. Imprenta Real de la Gazeta. Madrid.

ANÒNIM (1775): *Itinerario español o guía de caminos para ir desde Madrid a todas las Ciudades y Villas mas principales de España, y para ir de unas ciudades a otras y algunas Cortes de Europa. Añadido y corregido en esta quarta impresión.* Imprenta de Miguel Escribano. Madrid.

ANÒNIM (1860): *Examen Comparativo del Ferrocarril de Tarragona a Barcelona, trazado por el interior y por la costa.* 16 pp. Sociedad del Camino de Hierro de Martorell. (A la Cartoteca de Catalunya).

ANÒNIM (1901): *Excursió a la Salut de Sant Feliu de Llobregat.* 129 pp. (Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

APARICI, Josep (1708): *Descripción y planta del Principado de Cataluña echa per Joseph Aparici, mercadel, cuya mapa esta escrita a parte de su mano habiendo visto y medido todo lo que en ella se halla trabajado.* Memoria adjunta al seu mapa. (Manuscrit de la Biblioteca de Catalunya).

ARCE, Bias Alonso de (1736): *Descripción general para escribir a todas las ciudades de España, Villas y lugares más remotos de ellas, reinos y potencias extranjerias, con los días en que llegan y parten los correos de esta Corte y demás Caxas de todo el Reino... en conformidad del decreto de S.M. [de 7 de Diciembre de 1716], compuesta por D. Bias Alonso de Arce, primer Oficial Interventor por S.M. de la Estafeta General de Castilla, con privilegio.* Madrid.

AYMAMÍ I DOMINGO, Gener (1998): *Camins Antics... Camins d' Història.* Col Llibre de Motxilla, nº 61. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.

BALAGUER, Víctor (1857): *Guía de Barcelona a Martorell por el Ferro-carril.* 112 pp. Imprenta Nueva de Jaime Jepuis y Ramon Villegas. Barcelona. [Edició facsímil de Librerías París-Valencia. 2006].

BALANÀ I ABADIA, Pere (1991): *Visió cosmopolita de Catalunya: relats de viatgers i escriptors*. Col·lecció Textos i Documents, nº 9. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

BARENY, Andreu; SERRA, Eva; GARCÍA CÁRCEL, Ricardo; MARTÍNEZ SHAW, Carlos (7-1982): "Viatgers per Catalunya: dels diplomàtics del Renaixement als somniadors del Romanticisme", dossier de L' Avenç, nº 51. Barcelona.

BASTARDES I PIERA, Albert (1983) *Les creus al vent*. Inventari fotogràfic de creus, amb fotos antigues. Ed Millà. Barcelona.

BOFARULL I TERRADES, Manuel (10 - 1989): "Viatges pel Penedès (1800 - 1920)" a *Gran Penedès*, nº 16, pp 3-4. Institut d' Estudis Penedesencs. Vilanova i la Geltrú.

BOHIGAS I CONDAL, Miquel; NAVARRO, Rosario; VIVES TORT, Miquel (1992): "Aportaciones al estudios de la via Augusta a su paso por el Penedès", dins *El Miliario Extravagante*. Càdis.

BOHIGAS I CONDAL, Miquel; VIVES TORT, Miquel (Inèdit): *Aproximació a l'estudi de l'evolució de les vies de comunicació de l'antiga Baronia de Gelida*. Premi Fundació Dr. Melcior Colet 1993.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi (1980): *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle XVI*. Col. Episodis de la Història. R. Dalmau, editor. Barcelona.

BORSANO, Ambrosio (1687): *Discurso General hecho por el Mariscal de Campo D. Ambrosio Borsano (...) en que describe toda la Carta Topográfica del Principado de Catalunya y Condados de Rosellón y Cerdaña*. (Biblioteca de Catalunya, manuscrit nº 2371).

BRONSEVAL, Claude de (): *Viaje por España: 1532 - 1533 (Peregrinatio Hispanica)*. Madrid. 1991. (A la Cartoteca de Catalunya).

CAMPO CAPILLA, José Luis del (1994) *Camins vells de Viladecavalls*. Quaderns d'Història de Viladecavalls nº 2. Ajuntament de Viladecavalls.

CANUDAS, J (S/D): *Itinerarios Excursionistas de Cataluña. Serie 1ª*. 120 p. Casa del Libro. Barcelona. (Itinerari nº 1. Del Pont del Lledoner a Martorell per Sant Ponç, Corbera, Creu de l' Aragall i Castell de Sant Jaume).

CANUDAS, J (S/D): *Itinerarios Excursionistas de Cataluña. Serie 2ª*. 120 p. Casa del Libro. Barcelona. (Itinerari nº 9. Dels Quatre Camins a Sant Boi per l'església vella de Cervelló, Can Riera, Torrelles, turó del Pi del Cartró i la colònia Güell).

COCK, Henrique (s XVI): *Relación del viage hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia*. Imprenta Aribau y Compañía. Madrid. 1876. [Reproducció de Librerías París - Valencia. 1994].

COLL, Xavier (1953): *Excursiones por los alrededores de Barcelona, con un mapa alegórico*. Col Popular. Editorial Alpina. Granollers.

COMAS GALIBERN, José (1884): *Guía del viajero en España. Itinerario artístico y pintoresco por la península Ibérica*. Riera, editor. Barcelona.

CRUZ Y BAHAMONDE, Nicolás de la (1806 - 1813): *Viage de España, Francia e Italia*. Por D. Consiliario de la Real Academia de las Bellas Artes de Cádiz. 14 vols. En la Imprenta de Sancha, Madrid (1806) y en la Imprenta de D. Manuel Bosch, Càdis (1813)

CUNÍ I MARTORELL, Miquel (1888): *Una Excursió a Montserrat*. 31 pp (Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

DEFNOS (1768): *Nouvel Itineraire Général, Comprenant toutes les Grandes Routes et Chemins de Communication des Provinces de France, les Isles Britanniques, de l'Espagne, du Portugal, de l'Italie... avec les Distances en Lieues en Milles d'usage dans ces differens Pays: Ouvrage de la plus Grande utilité pour le commerr;ant et le Voyageur Dressé par des Auteurs Connus qui ont beaucoup Voyagé...* Publié par le Sr. Defnos, Ingenieur Géographe pour les Globes et Spheres. Paris.

DURAN I ALBAREDA, Montserrat (1996) "La Creu de Muntaner (Sant Joan Despí)", a *Materials del Baix Llobregat*, nº 2. CECBLL. Sant Feliu.

ESCRIVANO, Joseph Mathias (1767): *Itinerario Español o Guia de Caminos, para ir desde Madrid a todas las Ciudades, y Villas mas principales de España; y para ir de unas Ciudades a otras; y a algunas Cortes de Europa. Añadido y corregido en esta tercera impresión.* En la Imprenta de Miguel Escrivano. Madrid.

ESPINALT y GARCIA, Bernardo (1775): *Dirección General de cartas para escribir a todas las ciudades y villas.* Madrid.

ESPINALT Y GARCIA, Bernardo (1783) *Atlante Español o Descripción general, geográfica, cronológica e histórica de España, por Reynos y Provincias.* Imprenta de Hilario Santos. Madrid. / *Atlante Español... Corregimiento de Mataró.* Edició facsímil de la Caixa d' Estalvis de Mataró. 1968.

FABIE, Antonio M^a (1879): *Viajes por España de Jorge de Enghien, del Barón León de Rosmithal de Blatna, de Francisco Guicciardini y de Andrés Navagero.* Libreria de Bibliófilos. Madrid. [A la Cartoteca de Catalunya].

FARINELLI, Arturo (1920): *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XIX.* Centro de Estudios Históricos. Madrid. / Idem, en 4 volums. Itàlia. 1942 – 1979 [A la Cartoteca de Catalunya].

FARRENY, Montserrat; MAURI, Alfred, VIVES, Miquel (1994) "La seqüència històrica del Pont del Diable i el seu context territorial", a *Homenatge a Jaume Codina*, pp 219-250. El Prat.

FERNANDEZ DE MESA, Thomas Manuel (1755): *Tratado legal y político de caminos públicos y possadas. Dividido en dos partes. La una, en que se habla de los caminos, y la otra de las possadas; y como anexo, de los Correos y Postas, assi publicas como privadas, donde se incluye el Reglamento general de aquellas, expedido en 23 de abril de 1720*. Per Joseph Thomas Lucas. València.

FERRER I VENTURA, Oscar (1991) *Senders Catalans de Gran Recorregut*. Col·lecció El Llibre de Motxilla nº 33. Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona.

FLORIDABLANCA. José Moñino y Redodo, comte de (1789): *Nomenclator, ó Diccionario de las ciudades, villas, lugares, aldeas, granjas, cotos redondos, cortijos y despoblados de España y sus islas adyacentes : con expresion de la provincia, partido y termino á que pertenecen, y la clase de justicias que hay en ellas ; formado por las relaciones originales de los intendentes de las provincias del reino, á quienes se pidieron de orden de Su Magestad por el ... Conde de Floridablanca y su Ministerio de Estado en 22 de marzo de 1785*. Imprenta Real. Madrid.

FONT I GAROLERA, Jaume (1999) *La formació de les xarxes de transport a Catalunya (1761 - 1935)*. Tesi doctoral de 1993. Col·lecció Xarxes i Territoris, nº 2. Universitat de Barcelona. Editorial Oikos-Tau. Vilassar de Mar.

FONT I SAGUÉ, Norbert (1894) *Datos per a la Història de les Creus de Pedra de Catalunya*. Monografia premiada en els Jocs Florals. (A la Cartoteca de Catalunya. Fons Puchades).

FORT I COGUL, Eufemià; (amb el pseudònim Francesc Miquel) (1967): *Viatge a Catalunya d' un conseller del rei de França [Bartomeu Joly] l' any 1603*. Col·lecció Episodis de la Història, nº 98-99. R. Dalmau, editor. Barcelona.

GARCIA MERCADAL, J. (1962): *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. 3 vols. Ed Aguilar. Madrid.

GARCIA MERCADAL, José. (1999): *Viajes de extranjeros por España y Portugal desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*. 6 volums. Consejería de Educación y Cultura. Junta de Castilla y León. Valladolid. [A la Cartoteca de Catalunya].

GASPARÍN, Condesa de (1875): *Paseo por España*. Imprenta de José Doménech. Valencia. [Reproducció facsímil de Librerías París – Valencia].

GIRÓ I ROMEU, Pere (1952): "Identificación de algunas vías romanas en el Penedès y Conca d' Odena", a *I Asamblea Intercomarcal d' Estudiosos del Penedès i la Conca d' Odena (1950)*. pp 111-115. Martorell.

GIRONA I LLAGOSTERA, Daniel (1928 - 1929): *Itinerari del rei Joan I (1387 - 1396)*. Estudis Universitaris Catalans. Volums XIII i XIV. Barcelona.

GÓMEZ DE LA SERNA, Gaspar (1957): "Los viajeros de la Ilustración", *dins Revista de Archivos Bibliotecas y Museos*, LXIII, 2, pàgs 569-592. Madrid .

GONZÁLEZ, Manuel (1794): *Guía General de Postas y Travesías de España para este presente año de 1794. Con un Mapa arreglado a las novedades ocurridas en las Carreras, sus Rutas, Leguas que hay de unas Ciudades y Villas a otras; y Postas nuevamente establecidas, con lo que se ha de observar por los Particulares que las corran, y noticia separada de los precios de las sillas, o solitarios, para viajar a los Sitios Reales, y Carrera de Andalucía, con ruedas*. Per Manuel Gonzalez. Madrid.

GUERRERO, Ana Clara (1990): *Viajeros británicos en la España del siglo XVIII*. Ed Aguilar. Madrid. [A la Cartoteca de Catalunya].

GURRI I SERRA, Francisco (1969): *Rutas turísticas de Cataluña*. 2 volums (Primera serie, 30 itineraris, i segona sèrie, 25 itineraris). Editorial Alpina. Granollers.

JOVELLANOS, Gaspar Melchor de (): *Obras publicadas e inéditas*. Biblioteca de Autores Españoles, vol 4. Madrid. 1956. [Referencia a Torras i Ribé (1993)]

LABORDE, Alexandre de (1806): *Viatge Pintoresc i Històric*. Biblioteca Abat Oliva Il·lustrada, nº 1. Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Barcelona. 1974.

LABORDE, Alexandre de (1816): *Itinerario Descriptivo de la Provincias de España*. Traducción libre de Mariano de Cabrerizo. Imprenta de Ildefonso Mompié. València. [Reproducció facsímil de Librerías París Valencia. 1998].

LASSERRA, V. de (1919): *Excursions curtes*. Llibreria l' Avenç. Barcelona. 2ª edició.

LISKE, Javier (1878): *Viajes de Extranjeros por España y Portugal en los siglos XV, XVI y XVII*. Casa Editorial de Medina. Madrid. [Reproducció facsímil de "Librerías París Valencia" 1996].

LLOBET REVERTER, Salvador (1970): "Los viajes de Francisco de Zamora en Cataluña y la Geografía económica del Principado", dins *Revista de Geografía*, vol IV nº 1, pàg 81-91. Universidad de Barcelona.

MADRAZO, Santos (1984) *El sistema de transportes en España. 1750 - 1850*. Col. de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos. Editorial Turner. Madrid.

MALAGELADA I BENAPRÉS, Frederic (1985): *L'antic camí de les costes de Garraf i els seu entorn*. Col·lecció Estudis Sitgetans nº 12. Grup d'Estudis Sitgetans. Sitges

MARTÍ DE SOLÀ, Modesto (1888) *Guía Itineraria Descriptiva, Estadística y Pintoresca de la Provincia de Barcelona*, Establecimiento Tipográfico "La Academia". Barcelona.

MAYER, Marc; NOLLA I BRUFAU, Josep M; RODÀ, Isabel i TED'A (1997): "La via Augusta des Pyrénées a l'Ebre. Chapitre 2. Les stations routières", dins CASTELLVI, COMPS et alii, directors. *Voies romaines du Rhône a l'Ebre: via Domitia et via Augusta*. p 113-25. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. París.

MENÉNDEZ I PABLO, Francesc Xavier (1988): *El trajecte de la via Augusta de Barcino a Ad Fines i la xarxa viària romana al Baix Llobregat*. Tesi doctoral. UAB. Inèdita.

MENÉNDEZ I PABLO, Francesc Xavier; SOLIAS I ARÍS, Josep M^a (1997): "La via Augusta de Barcelona a Martorell", *Voies romaines du Rhône à l'Ebre: via Domitia et via Augusta*. p 157-167. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme. París.

MIQUEL, Francesc (FORT I COGUL, Eufemià) (1967): *Viatge a Catalunya d'un conseller del rei de França [Bartomeu Joly] l'any 1603*. Col·lecció Episodis de la Història, nº 98-99. R. Dalmau, editor. Barcelona.

MIRALDA, Salvador; GERONÉS, Alfons (1965): *Itineraris a castells i breus notícies històriques*. 2^a i 3ª sèrie. Arxiu Bibliogràfic de la Unió Excursionista de Catalunya. Rafael Dalmau, editor. Barcelona.

MIRET I MESTRE, Magí; MUNTANER I PASCUAL, Ignasi M^a (1995): *Història i recorregut del camí de les Costes de Garraf*. Separata de *Miscel·lània Penedesenca 1995*. Institut d'Estudis Penedesencs. Vilanova i la Geltrú.

MORALES, Ramon (1966): *El Camí Real d' Aragó i altres itineraris per la comarca de l' Anoia*. Rafael Dalmau, editor. Barcelona.

MUNTANER I PASCUAL, Ignasi M^a (2005): *Aproximació a l'estudi de la Via Morisca*. Institut d'Estudis Penedesencs. Vilanova i la Geltrú.

MUNNER I VALLS, Vicenç (1863): *Una Excursión a la Puda de Montserrat*. (A la Cartoteca de Catalunya).

MUNZER [MUNTZER], Hieronimus (): *Viaje por España y Portugal en los años 1494 y 1495*. Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. Madrid. 1924 / Col El Espejo Navegante. Ed. Polifemo. Madrid. 1991.

MUÑOZ y ROMERO, Tomás (1858): *Diccionario Geográfico-histórico de los Antiguos Reinos, provincias, ciudades, villas y santuarios de España*. Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra. Madrid.

NUET I BADIA, Josep (2001): *Rutes a Peu*. Col·lecció Desc(oh!)brir n° 2. EDICOLA-62. Barcelona.

OCHOA, Juli; RIERA, Francesc (1991) "Cap a una possible reconstrucció de la creu de terme de l'Hostal Vell", *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs*, n° 3. p 33-42. Centre d'Estudis Santjustencs / Ajuntament de Sant Just Desvern.

PALAU I CATALÀ, Melcior de (1890): *Carreteras Provinciales de Barcelona*. *Estudio Histórico-crítico*. 218 pp. Revista de Obras Públicas. 4ª serie; vol 8, n° 11. Madrid.

PALLÍ AGUILERA, Frederic (1983): *La Via Augusta en Catalunya*. Monografias Faventia. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.

PASCUAL I DOMÈNECH, Pere (1987): "La Diputació i la modernització de la xarxa viària catalana (1840 – 1868)" dins *Història de la Diputació de Barcelona*. Diputació Provincial. Barcelona.

PASCUAL I DOMÈNECH, Pere (1991): "La modernització dels mitjans de transport a la Catalunya del segle XIX", a *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*. Ed. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

PAULO I SÀBAT, Josep (1995): *La Barca i Altres Mitjans de Comunicació entre Esparreguera i Olesa*. Edita J Paulo. Esparreguera.

PERAN TORRES, Gregorio (1988) *Los Caminos de Cataluña en la Primera Mitad del Siglo XVIII. Una Estructura Viaria Preindustrial*. Col Tesis Doctorales, nº 241/88. Universidad Complutense de Madrid.

PONTON, Pedro (1727): *Guía de caminos para ir y venir por todas las provincias mas afamadas de España, Francia, Italia y Alemania. Añadida la regla general para saber adonde se escribe los días de correo*. Per Francisco Martinez Abad. Madrid.

PONZ, Antonio (1772 – 1794): *Viage de España, en el que se da noticia de las cosas mas apreciadas y dignas de saberse que hay en ella*. Viuda de Ibarra, hijos y compañía. Madrid. / Colección Aguilar Maior. Editorial Aguilar. Madrid. 1988. (A la Cartoteca de Catalunya).

PORTER I MOIX, Maria (1978) *Arqueologia per a Excursionistes*. Col Llibre de Motxilla. Publicacions de l' Abadia de Montserrat.

PUENTE, Joaquín de la (1968): *La Visión de la realidad española en los viajes de Don Antonio Ponz*. Estudios de Humanidades, nº 6. Ed Moneda y Crédito. Madrid.

RIBBANS, Geoffrey W. (1955): *Catalunya i València vistes pels viatgers anglesos del segle XVIII*. Ed. Barcino. Barcelona.

RICHARD et QUETIN (1855): *Guide du Voyager en Espagne et en Portugal accompagnée d'une belle carte routière des deux royaumes et ornée de vues et de costumes superieurement gravés..* Librairie de L Maison. Paris.

ROBERTSON, Ian (1975): *Los curiosos impertinentes. Viajeros ingleses por España (1760 - 1855)*. Editora Nacional. Madrid.

RODRIGUEZ CAMPOMANES, Pedro (1761): *Itinerario de las carreras de postas de dentro y fuera del Reyno, que contiene también las leyes y privilegios con que se gobiernan en España las postas desde su establecimiento y una noticia de las especies corrientes de moneda estrangera reducidas a las de España, con los precios a que se pagan las postas en los varios Payses*. Imprenta d'Antonio Pérez de Soto. Madrid.

ROVIRA I MERINO, Joan; MIRALLES I SABADELL, Ferran (1999): *Camins de transhumància al Penedès i al Garraf*. Associació d' Amics dels Camins Ramaders. Vilafranca del Penedès.

RUIZ DOMÉNEC, J. E. (1993) "El viaje y sus modos: Peregrinación, errancia, paseo"; *Viajes y Viajeros en la España Medieval*. Actas del V Curso de Cultura Medieval. p 83.94. Fundación Santa Maria la Real / Ed Polifemo. Aguilar de Campoo. 1997.

SANCHEZ RIVERO, A. (1933): *Viaje de Cosme de Médicis por España y Portugal (1668 - 1669)*. Centro de Estudios Históricos. Madrid. (A la Cartoteca de Catalunya).

SERRA I BOSCH, Pere. (1814): *Prontuario de la mayor parte de los caminos y veredas del Principado de Cataluña con los pueblos y posadas situados en sus carreteras y las horas que a paso de tropa distan unas de otras*. Estamperia de Agustín Roca. Barcelona.

SWINBURNE, Henry (): *Viaje por Cataluña en 1775*. J. Porter, editor. Barcelona. 1946. [A la Cartoteca de Catalunya].

TORRAS I RIBÉ, Josep M. (1990) "La comarca d' Igualada en les descripcions dels viatgers dels segles moderns", a *Miscel.lanea Aqualatensia*. nº 6. CECI. Igualada.

TORRAS I RIBÉ, Josep Maria (1991) *Camins i viatgers a la comarca d' Igualada (1494 - 1834)*. Col Episodis de la Història nº 282. Rafael Dalmau, editor. Barcelona.

TOWNSEND, Joseph () *Viaje por España en la Epoca de Carlos III*. Col. Turner nº 122. Ed Turner. Madrid. 1988. [A la Cartoteca de Catalunya].

VILA, Marc Aureli (1975): "Els itineraris d' Hernando Colón per Catalunya el 1519", dins *Miscel·lània Pau Vila*. Societat Catalana de Geografia. IEC. Granollers.

VILUGA; R. J. (1546) *Repertorio de todos los caminos de España*. Pedro de Castro, editor. Medina del Campo. (Edició actual de Reimpresiones Bibliográficas. Madrid. 1951).

YOUNG, Arthur () *Viatge a Catalunya (1787)*. Amb Pròleg de Ramon Boixareu. Editorial Ariel. Barcelona. 1970.

ZAMORA, Francisco: *Diario de los viajes hechos en Cataluña. Seguit de las respostes del Corregiment de Barcelona al seu qüestionari*. A cura de Ramón Boixareu. Curial, Edicions Catalanes. Documents de Cultura. Barcelona. 1973.

7) BIBLIOGRAFIA D'ALTRES TEMÀTIQUES (Antropologia, pensament complex, toponímia, etc):

ALBAIGÈS I OLIVART, Josep M^a (1998) *Enciclopedia de los topónimos españoles*. Editorial Planeta. Barcelona.

AMADES, Joan (1950) *Costumari català. El curs de l'any*. 5 volums. Salvat Ed. i Edicions 62. Barcelona 1989.

AMAT I DE CORTADA, Rafael d' (Baró de Maldà) (1769 - 1799) *Calaix de Sastre*. 4 volums. Ed Curial. Barcelona. 1988.

ANÒNIM (1851) *La Cuynera Catalana*. Ed Altafulla. Col El Pedrís. Barcelona. 1980.

BARLEY, Nigel (1983) *El antropólogo inocente*. Editorial Anagrama. Barcelona. 1989.

BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà (1906) *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del Siglo XIX*. 2 volums. Impremta de J. Altés i Alabart. Barcelona.

BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà (1915) *Los religiosos en Cataluña en la primera mitad del siglo XIX*. 4 vols. Impremta J. Altés i Alabart. Barcelona.

BERTALANFFY, L. von (1968) *Teoria general de los sistemas*. Fondo de Cultura Económica. Mexico. 1976.

CAMPS I ARBOIX, Joaquim de (1969) *Història de l' agricultura Catalana*. Ed Taber. Barcelona.

CAMPS I ARBOIX, Joaquim de (1973) *Les cases pairals catalanes*. Ed Destino. Barcelona. (4ª edició).

CHEN, Yi-Zhuang (03 - 1996) "L' arbre genealògic", a *El Correu de la UNESCO*. p 15-19. Paris.

CODINA I VILÀ, Jaume (1971): *Inundacions al delta del Llobregat*. 69 pp. Col. Episodis de la Història, n° 147/148. Ed. Rafael Dalmau. Barcelona.

CREUS I COROMINES, Teodor (1893) *Set contalles del temps vell*. 164 pp. Impremta de Joseph A. Milà. Vilanova i la Geltrú.

DURAND, Daniel. (1993) *La systématique*, Col·lecció Que sais-je ?, n° 1795, Presses Universitaires de France. Paris.

EKELAND, Ivar (03 - 1996): "La introbable certesa", a *El Correu de la UNESCO*. p 20-22. Paris.

EPALZA, Mikel de (1990) "Toponímia àrab i estructura comarcal: el Penedès" a *Antistiana. Butlletí Informatiu del Grup d' Estudis Rapitencs*. n° 10. Santa Margarida i els Monjos.

FOLCH I GUILLÉN, Ramon, director (1984) *Història Natural dels Països Catalans*. Volum XIV: Els Sistemes Naturals. (Autors: Jaume Terrades. Narcís Prat, Antoni Escarré, Ramon Margalef, etc.) Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

FONT I QUER, Pius (1962): *El Dioscórides renovado*. Ed Labor. Barcelona.
Cap 8.

HERNÁNDEZ BERMEJO, J. E.; LEÓN, J. (1992) *Cultivos marginados; otra perspectiva de 1492*. Colección FAO. Roma.

GLEIK, James (1979) *Caos, la creación de una ciencia*. Ed Seix Barral.
Barcelona. 1988.

HOBBSAWN, Eric (1988) *L'invent de la tradició*. Editorial Eumo. Vic. 1989.

MAROTO BORREGO, José Vicente (1982) *Horticultura Herbácea Especial*.
Ediciones Mundi-Prensa. Madrid. III ed. 1989.

MASEFIELD, G. B.; WALLIS, M.; HARRISON, S. G.; NICHOLSON, B. E.
(1980) *Guía de las Plantas Comestibles*. Ed Omega. Barcelona. 1980.

MASSEGUER, Albert (1991) *Pallejà. Toponímia i quelcom més*. Caixa del
Penedès. Pallejà.

MIRALLES I MONTSERRAT, Joan (1985) *La Història Oral. Qüestionari i Guia
Didàctica*. Col La Finestra, nº 1. Ed Moll. Palma de Mallorca.

MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep (1982) "Els noms de lloc al Baix
Llobregat", a *I Jornades d' Estudis sobre el Baix Llobregat*, pp 31-44. Centre d'
Estudis Comarcals del BLL. Martorell.

MORAN I OCERINJÀUREGUI, Josep (1994) "Toponímia romana del Baix
Llobregat", a *Homenatge a Jaume Codina*. pp 309-324. Ajuntament del Prat.

MOREU-REY, Enric (1965) Els noms de lloc. Unió Excursionista de Catalunya /
Arxiu Bibliogràfic Excursionista. Barcelona

MOREU-REY, Enric (1974) *Toponímia urbana i onomàstica vària*. Biblioteca Raixa, nº 98. Ed Moll. Palma de Mallorca.

MOREU-REY, Enric (1981) *Renoms. Motius, Malnoms i Noms de Casa*. Col Llengua Viva, nº 4. Ed Millà. Barcelona.

MORIN, Edgar; PIATELLI-PALMARINI, Massimo (1978) *L'Unité de l'homme*. Ed Le Seuil. París.

MORIN, Edgar (1979) *Le Paradigme perdu : la nature humaine*. Ed Le Seuil. París.

MORIN, Edgar (1981) *La Méthode, (t.1) La Nature de la Nature*. Ed Le Seuil. París.

MORIN, Edgar (1990) *Introduction à la pensée complexe*. Ed Le Seuil. París.

MORIN, Edgar (1996) "Per una reforma del pensament", a *El Correu de la UNESCO*. p 10-14. Paris.

MUNTANER I PASCUAL, Ignasi M^a (1986) *Els noms de lloc del terme de Sitges i de les terres veïnes*. Col·lecció Estudis Sitgetans. Sèrie Major nº 1. Grup d' Estudis Sitgetans. Sitges.

PASCAL, Blaise (1670) *Pensamientos*. Col Letras Universales nº 261. Ed Cátedra. Madrid.

PRATS, Llorenç (1988) *El Mite de la Tradició Popular*. Col. Llibres a l' Abast, nº 237. Edicions 62. Barcelona. (XIII Premi "Xarxa").

PUIGCORBÉ I TICÓ, Ramon (1987 - 1988) *Toponímia Penedesenca*. 2 volums. Institut d'Estudis Penedesencs. Vilafranca.

RAVENTÓS, Jaume (1962) *La Vida al Camp. Memòries d'un Cabaler*. Ed. Balmes. Barcelona. 2ª Edició.

SANDER, L. M. (3 – 1987): “Crecimiento fractal en la Naturaleza”, dins *Investigación y Ciencia*. Ed Labor. Barcelona.

SOCHAVA, Víctor (1963): “La ciencia de los geosistemas” dins *Espacio, Tiempo y Forma*, 3, pp. 417-454 (traducció al castellà del llibre *Soviet Geography Today*). Madrid. 1988.

STEWART, Ian (1989) *¿Juega Dios a los dados? Les noves matemàtiques del caos*. Ed Crítica. Barcelona. 2001.

TOYNBEE, Arnold (1934 – 1961): *Estudio de la Historia*. Col·lecció El Libro de Bolsillo. 3 volums. Alianza Editorial. Madrid. 1971.

WATZLAWICK, Paul; BEAVIN, Janet; Jackson, Don (1969) *Teoría de la comunicación humana*. Ed Herder. Barcelona. 1981.

WIENER, Norbert (1948) *Cibernética o el control y comunicación en animales y máquinas*. Col Metatemas, nº 8. Tusquets Ed. Barcelona. 1985.

8) REVISTES.

Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya. (De 1891 fins a 1938). CEC. Barcelona.

El Correu de la UNESCO. (De 1947 a 2006). UNESCO. París. Publicació mensual (Entre 1990 i 2006 és publicava també en català). Ha estat substituïda per :

El Correo de la Unesco, edición en línea (De 2006 fins ara). Publicada mensualment en els 6 idiomes oficials de la UNESCO.

El Miliario Extravagante. Càdis.

Gran Penedès (De 1986 fins 2001) Institut d'Estudis Penedesencs. Revista trimestral. Del nº 1 (oct 1986) al nº 72 (juliol 2001). Ha deixat de publicar-se i ha estat substituïda per:

Del Penedès (De 2001 fins ara) Revista cuatrimestral (hivern, primavera i estiu-tardor)

Investigación y Ciencia. Ed Labor. Barcelona.

L'Excursionista. 1878 - 1891. Associació Catalana d'Excursions Científiques. Barcelona.

Miscel·lània d'Estudis Santjustencs (De 1989 fins ara). Centre d'Estudis Santjustencs / Ajuntament de Sant Just Desvern.

Miscel·lània Penedesenca (De 1986 fins ara). Institut d'Estudis Penedesencs. Vilafranca del Penedès.

OP, Ingeniería y Territorio. Revista del Colegio Profesional de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos. Barcelona

Nº 19, 20, 21. "Puentes" (1991). 3 números

Nº 56. "ingeniería e Historia" (2001)

Revista de Obras Públicas, 1891

9) ARXIUS I DOCUMENTACIÓ.

Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). Carrer dels Almogàvers, 77.

08018. Barcelona www.mcu.es/archivos/visitas/aragon/aragon.html.

Seccions 7 (Protocols Notarials) i 8 (Hisenda, apartat de Monacals).

Arxiu Diocesà de Barcelona (ACB) Carrer del Bisbe, 5. 08002. Barcelona.

<http://www.arqbcn.org>

Arxiu Capitular de la Santa Església Catedral de Barcelona (ACB). Pla de la

Seu, s/n (Església Catedral). 08002. Barcelona. www.catedralbcn.org

Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona (AHDB). Carrer Mejía Lequerica, 1

(Recinte de la Maternitat) 08028. Barcelona (Barcelonès)

www.diba.es/arxiu/default.asp

Arxiu Municipal de Martorell. (AMM). Carrer de Llosetles, 46. 08760. Martorell

(Baix Llobregat)

Secció: Pergamins

Biblioteca de Catalunya (BC). Carrer de l'Hospital, 56. 08001 Barcelona.

www.bnc.es/

Registre de Pergamins i Altres Documents

Arxiu Renart

Arxiu Milans Sales

Arxiu dels marquesos de Moja.

Arxiu de l'hospital de la Santa Creu i Sant Pau

“Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón” (CODOINACA), que començà Pròsper de Bofarull el 1847.

Biblioteca de Filosofia, Geografia i Història. Universitat de Barcelona (BUB). Carrer Montalegre, 8. 08001. Barcelona. www.bib.ub.edu/biblioteques.

*Institut Cartogràfic de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Parc de Montjuïc (prop del carrer Lleida). <http://www.icc.es/portal/>
08038. Barcelona
Cartoteca de Catalunya,*

Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya. Carrer Portaferriça, 1 (Palau Moja). 08002. Barcelona

Servicio Geográfico del Ejército. Cl. Darío Gazapo, 8 (Cuartel Alfonso X). 28024. Madrid. http://www.ejercito.mde.es/publicaciones/sge/index_sge.html

Servicio Histórico Militar. Cl: Mártires de Alcalá, 9. 28015. Madrid.

10) PÀGINES WEB I INFORMACIÓ ON-LINE

Ajuntament de Calafell: <http://www.tinet.org/~rscultur/>

I també:

<http://www.fut.es/~rscultur/cpnl/assesso23.htm>:

Ajuntament de Cornellà. <http://www.cornellaweb.com/>

I també, per exemple:

<http://www.aj-cornella.es/patrimoni/patrimoni.htm> (03/03/2003): **Can Suris**.

Ajuntament d'Espugues de Llobregat. Itineraris històricoartístics.

Per exemple:

http://www.ajesplugues.es/cat/ciutat/itin_03.html) 3.- CAN TINTURÉ.

http://www.ajesplugues.es/cat/ciutat/itin_15.html) 15.- TORRE DEL LLEONS.

Etc.

Ajuntament de Sant Just. Arxiu Històric.

<http://www.santjust.com/arxiu/index.htm/>

Castelldefels Web: <http://www.castelldefels.com/>

Per exemple:

<http://www.castelldefels.com/actos/mil/terme/termec3.htm>: **Marmella**

Castillos medievales de Catalunya: <http://www.weblandia.com/castillos/>

Per exemple:

<http://www.weblandia.com/castillos/baixllobregat.htm>). **Castell de Collbató**

(<http://www.weblandia.com/castillos/baixllobregat.htm>). **Castell de Castellciuro.**

<http://www.weblandia.com/castillos/toponimia.htm>) Toponímia. **CASTELLET (Vilafranca)**

Consell Comarcal de l'Anoia: <http://www.anoia.cat/>.

I també, per exemple:

www.anoia.net/cabrera.htm. El **mas de Can Feixes** .

www.anoia.net/vallbona.htm: **Can Pons**,

Diputació de Barcelona. Xarxa de municipis:

<http://www.totbarcelona.org/hometotal.asp>

I també, per exemple:

http://www.totbarcelona.org/angles/clusters/alt_penedes/cabanyes.htm (04/03/2003):

Església parroquial de Sant Valentí. Les Cabanyes,

http://www.totbarcelona.org/angles/clusters/alt_penedes.htm (04/03/2003): **Santa Maria de Lavit**

El Correo de la UNESCO, edición en línea.: <http://www.unesco.org/es/courier>

Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient i Habitatge (Última actualització 2005): <http://www.gencat.net/mediamb/pn/arbres/carbre00.htm>.

Per exemple:

<http://www.gencat.es/mediamb/pn/arbres/carbre01.htm>: Sant Pere de Ribes Pi de la Palanca
Pinus halepensis 1

Institut d'Estudis Penedesencs: GRAN PENEDÈS (Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf) Base de dades de bibliografia local (Darrera Actualització: 17 de març de 2006) <http://www.iepenedesencs.org/biblio/biblio.htm>.

La Fura, Informatiu de l'Alt i el Baix Penedès. Vilafranca del Penedès. Edició digital: <http://lafura.cat/>.

Per exemple:

<http://www.lafura.org/paisatge/fitxa%201/PAISATG1.HTM>. (Mapa)

<http://www.lafura.org/gallpdes/RECtext.htm> (04/03/2003): [Masies que crien encara gallines de raça

<http://www.lafura.org/ANFES.HTM> (04/03/2003): **ALBINYANA** Festa del Vi i l'Oli Novell,

La vinya de Campjoliu. Educació primària i secundària:

<http://www.campjoliu.org/>

Per exemple:

[%20RETALLS%20D'HISTORIA%20DE%20CAMP%20JOLIU](http://www.fut.es/~joliu/articulos2.htm#21) " La casa que acull Camp Joliu.

LINGUAWEB. Fòrum de discussió sobre etimologia (inici 1997):

<http://www.geocities.com/Athens/Delphi/3925/p2.html>

Per exemple:

<http://www.geocities.com/Athens/Delphi/3925/barris.htm>: Gràcia:

<http://www.geocities.com/Athens/Delphi/3925/barris.htm>: Sarrià:

<http://www.geocities.com/Athens/Delphi/3925/cavall.htm>: S'anomena "CAVALL BERNAT"

Revista de Obras Públicas Digital. Colegio de ingenieros de caminos, canales y puertos. Madrid: <http://ropdigital.ciccp.es/public/> Viajes i viajeros por España.

Rovira i Tobella, Ramon (Centre d'Estudis Gelidencs) (1997 - 2007). Algunes adreces:

<http://www.gelida.org/>. Gelida: Genealogía, història... (Els arbres genealògics dels hereus de les masies de Gelida).

<http://www.gelida.org/cantillepa/cantillepa01.htm>:

<http://www.gelida.org/fm/fm2002.htm> (R Rovira 02/03/2003):

http://www.gelida.org/mas_bcd.htm: **04 CASTANY, CAN.**

http://www.gelida.org/mas_st.htm (Rovira 02/03/2003): 34 TONI LLOPARD DEL MAS VEDELL,

<http://www.gelida.org/SLHortons/sjsamora.htm>: Ca n'Almirall.

<http://www.gelida.org/SLHortons/slh2000.htm>: (Rovira 02-04-2001) Masies de St Llorenç...

<http://www.gelida.org/penedes/subirats.htm> (R Rovira 02/03/2003): **La Bardera**

<http://www.gelida.org/fm/fm2002.htm> (R Rovira 02/03/2003): **Aragall, ca n'.**

<http://perso.wanadoo.es/gelida/Gelida/FestaMajor/FM2000.htm> (Rovira 02/04/2001) **La Casa Vella d'en Serra.**

TDG. Tesis doctorals en xarxa. <http://tesisenxarxa.net>.

Per exemple:

<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0929106-110301/> *La configuració del paisatge medieval. El comtat de Barcelona fins el segle XI*, Tesi doctoral d'Alfred Mauri i Martí,

Vicioso Martínez, Elena (octubre de 1997) Un viatge literari per les comarques de Catalunya. Catalunya comarca a comarca: <http://www.xtec.es/~evicioso/>

Pwe exemple:

<http://www.xtec.es/~evicioso/baixlob/anada.htm>. ... Hem arribats a Martorell a 3 quarts de 9 tocats... (Baró de Maldà)

<http://www.xtec.es/~evicioso/baixlob/esplug.htm> ...En quant a la iglesia... (Baró de Maldà).

3.7. Mapes, gràfiques i il·lustracions del capítol 3

- 3.1 (anvers i revers). Itinerari de Camins Veïnals de l'Ajuntament de Vilafranca del Penedès. 1855 (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall).
- 3.2 (anvers i revers). Itinerari de Camins Veïnals de l'Ajuntament de Vilafranca del Penedès. 1862. (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall OP 5690).
- 3.3. Fitxa del "Pla General de Carreteres Provincials de Barcelona. Al·legacions dels Ajuntaments". 1878. Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall 2539.
- 3.4. Fitxa de expedient sobre el "Projecte de les obres a construir al camí veïnal del Pla del Penedès a Lavid i Terrassola". 1879. Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall 983.
- 3.5. Mapa planimètric del terme municipal de les Cabanyes (Alt Penedès)
- 3.6. Mapa planimètric de l'Hospitalet de Llobregat (Barcelonès)
- 3.7. Mapa topogràfic de Vallirana (Baix Llobregat)
- 3.8. Croquis dels camins propers a la barca del Prat. 1869 (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall OP 5765)

Figura 3.1

Itinerari de camins veïnals de l'Ajuntament de Vilafranca del Penedès. 1855
(Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall).

PROVINCIA DE BARCELONA.

Partido judicial de *Vilafranca*

Pueblo de *Vilafranca*

Itinerario general de los caminos existentes en el territorio de dicho pueblo formado con arreglo á la circular de la Excm. Diputacion provincial de 7 de julio de 1855.

NÚMERO de los caminos.	NOMBRES que se les dá.	Designacion.			LONGITUD en leguas dentro de término.	ANCHURA media actual en pies.	Anchura propuesta por el Ayuntamiento.		ANCHURA fijada por la Diputacion.	ESTADO EN QUE SE encuentran.	GRADO DE INTERES.	DICTAMEN DEL AYUNTAMIENTO sobre los tres puntos mencionados en el modelo n.º 1º que prescribe el reglamento de 8 de abril de 1848.
		Puntos donde empiezan.	Puntos por donde cruzan.	Puntos donde terminan.			el Ayuntamiento.	el director de caminos vecinales.				
1.	<i>De S. Milla</i>	<i>En la carretera de S. Milla</i>	<i>Porruco Mano</i>	<i>En la parroquia de S. Milla</i>	<i>Media legua</i>	18	18			<i>Regular</i>	<i>Mediano por estar limitado al transporte de los pueblos vecinos</i>	<i>Esta declarada vecinal.</i>
2.	<i>Carretera de S. Milla</i>	<i>Casa Perera</i>	<i>Porruco Mano</i>	<i>En la carretera de S. Milla</i>	<i>Media legua</i>	12	18			<i>Bueno</i>	<i>Bueno</i>	<i>Bueno</i>
3.	<i>Carretera de S. Milla</i>	<i>En la carretera de S. Milla</i>	<i>Bueno</i>	<i>En el término de S. Milla</i>	<i>Un cuarto de legua</i>	12	18			<i>Regular</i>	<i>Bueno</i>	<i>Bueno</i>
4.	<i>Caminos de S. Milla</i>	<i>Portalet.</i>	<i>Bueno cruzan</i>	<i>En el término del pueblo de S. Milla</i>	<i>Procurar</i>	18	18			<i>Bueno</i>	<i>Superior por estar limitado al transporte de varios pueblos vecinos.</i>	<i>Bueno</i>
5.	<i>Carretera de S. Milla</i>	<i>Portalet.</i>	<i>Porruco parte</i>	<i>En el término del pueblo de S. Milla</i>	<i>Procurar</i>	16	16			<i>Bueno</i>	<i>Bueno</i>	<i>Fue declarada vecinal en 26 Agosto 1855 fijandose su anchura á 16 pies.</i>
6.	<i>Carretera de S. Milla</i>	<i>Vilafranca</i>	<i>Porruco Mano</i>	<i>En el término de S. Milla</i>	<i>Media legua</i>	20	20			<i>En mal estado</i>	<i>Bueno</i>	<i>Esta declarada provincial por cuya causa se hacen obras de reparo y cree el Ayuntamiento que debería declararse vecinal.</i>
7.	<i>Carretera de S. Milla</i>	<i>Puerta de la S. Milla</i>	<i>Bueno</i>	<i>En el término de S. Milla</i>	<i>Media legua</i>	20	20			<i>Regular</i>	<i>Bueno</i>	<i>Bueno</i>

Alcalde Constitucional de Villafraanca, certifica: que este itinerario ha estado de manifiesto durante quince dias en la Secretaría del Ayun^{to}, habiendose hecho saber a los vecinos para que pudiesen usarlo y hacer las observaciones i reclamaciones que les parecieron. Villafraanca 14 de Diciembre de 1855.

Mano de Managín Antigua

El Ayuntamiento Constitucional de Villafraanca convalida en cumplimiento del art. 6.º del Reglamento sobre caminos vecinales de 8 de Abril de 1848, la visita a la visita de clasificación de los caminos pertenecientes a esta villa en que se marcan sus límites, anchura, grado de interés y demás que expresa, y teniendo también presente que ninguna reclamación se ha hecho por parte de los vecinos, a la opinión que resulta arreglada y nada se ofrece innovar de cuanto se demuestra. Villafraanca (seña *supra*).

El Director de caminos vecinales del Partido de Villafraanca del Partido de Pasaada en vista del itinerario de clasificación de los caminos vecinales de la Villa de Villafraanca ^{franc. de A. Salas} cree que esta conforme con lo propuesto por el Ayuntamiento de Villafraanca de Enero de 1856.

L. S. P.

Mano de Managín Antigua

Mano de Francisco J. J. J.

Mano de Ramon Colon

Mano de Ramon Colon

Mano de Jaime Abella

Mano de Antonio Arce

Mano de Juan Salas

Estoy conforme con lo que dice el Ayuntamiento de Villafraanca acordado a 2 de Enero de 1856.

Mano de Custodia Mili

Estoy conforme con lo que dice el Ayuntamiento de Villafraanca

de Villafraanca y en conformidad con los caminos vecinales de esta villa. Fecha 9 de Enero de 1856.

Mano de W. Alcalde

Mano de Antonio Olivella

Lo Comandante y Jefe de 1856. Este Ayuntamiento conforme con lo que dice el Ayuntamiento de Villafraanca.

Mano de Jose Fort

PROVINCIA DE BARCELONA.

PUEBLO DE *Vilafranca del Penedès.*

PARTIDO JUDICIAL DE *Cabeza de Partido.*

Itinerario general de los caminos existentes en el territorio de dicho pueblo, formado en ejecución del artículo 2.º del reglamento de 8 Abril de 1848.

NÚM.º de los caminos.	NOMBRES que se les dá.	DESIGNACION.			LONGITUD en leguas dentro de término.	ANCHURA media actual en pies.	ANCHURA PROPUESTA POR			ANCHURA fijada por el Gobernador.	ESTADO en que se encuentran.	GRADO DE INTERÉS.	DICTÁMEN DEL AYUNTAMIENTO sobre los tres puntos mencionados en el modelo n.º 1.º que prescribe el reglamento de 8 de abril de 1848.
		PUNTOS donde empiezan.	Puntos por donde cruzan.	Puntos donde terminan.			el Alcalde.	el Ayuntamiento.	el director de caminos vecinales.				
1.	Caminos de Meliá.	En la carretera del Cabana.	Termino llano de este término pasando por el puente de Meliá.	En la parroquia de San Pedro Molanta.	Media legua.	18	18	18	5 metros	16 pies	Parte regular y parte malo.	Regular	Está declarado veinal y conviene continúe siéndolo.
2.	Caminos de casa Milá.	Casa Pere Pau	Termino llano de este término.	En la carretera de Villa Nueva	Medio cuartos de legua	12	18	18	5 7/10	16 7/10	En mal estado.	Dem.	Dem.
3.	Caminos de Moja.	En la carretera de Tarragona	Dem.	En el pueblo de Moja.	Un cuartos y medio de legua	12	18	18	5 7/10	18 7/10	Regular	Dem.	Dem.
4.	Caminos de Correllas Ma.	En esta villa	Dem, cruzando un puente y las rieras de Llitra y San Martín de Sarroca.	En el pueblo de Correllas de Foix.	Un cuartos de legua	18	18	18	5 7/10	18 7/10	En muy mal estado.	Superior	Dem.
5.	Caminos de Bachs	En esta villa	Termino llano y parte montuosa.	En el pueblo de Bachs.	3 cuartos de legua	18	18	18	5 7/10	18 7/10	Parte bueno y parte malo.	Dem.	Dem.
6.	Caminos de las Cabanas	En esta villa	Termino llano de este término.	En el pueblo de Sta. María	Media legua	12	18	18	5 7/10	18 7/10	En muy mal estado.	Dem.	Estaba declarado provincial por la Real Cédula pero conviene se califique de veinal.
7.	Caminos de Castellví.	En esta villa	Termino llano de este término cruzando la riera de Llitra.	En el pueblo de Castellví	Media legua	12	18	18	5 7/10	18 7/10	Dem.	Mediano	Es conveniente que se declare veinal.

Vilafranca 12 de octubre de 1862.
José María Borrás

Pon

Damon Dupedas, Alcalde accidental de la villa de Villafranca del Panadés.

Certifico: que este itinerario ha estado de manifiesto al público en la secretaría del Ayuntamiento durante quince días, y que se ha publicado por pregon y edicto este depósito, a fin de que todos los vecinos pudiesen examinarlo el itinerario, y presentar las reclamaciones, u observaciones que tuvieran por convenientes.

Villafranca 27 de octubre de 1862.

Damon Dupedas

Juan Abella

El Ayuntamiento Constitucional de esta Villa convalidado en ejecución del artículo 6º sobre caminos vecinales de 8 de Abril de 1848, teniendo a la vista el itinerario de clasificación de los caminos pertenecientes a la misma en que se marcan sus límites, anchuras, &c. y no habiéndose presentado ninguna reclamación durante el tiempo que ha estado de manifiesto al público, es de opinión de que deben continuarse como caminos vecinales los que están declarados ya tales y son los de números 1, 2, 3, 4, y 5; que el de número 6 que estaba declarado provincial por ser la carretera de Igualada conviene se califique de vecinal, y que es también muy conveniente que el núm. 7 se declare también vecinal por ser muy el tráfico que hay con Castellón.

Villafranca 28 de octubre de 1862.

José Alarot, Domingo Seguí, Federico Miró

Antonio Figueras

Juan Abella

Convocado el Ayun^{to} para enterarse del Itinerario de caminos vecinales de la Villa confinante de Villafranca, y exponer su conformidad o las observaciones que conoza, así ejecutado declaran estar conforme el de n.º 2 y 3, son los mismos que están en contacto.

Oleada, a 5 de Enero de 1863. El Ayuntamiento ha convalidado el presente y itinerario y el de n.º 1.

El Alcalde Presidente, Cristóbal Rafols

Puch, 18 de Enero 1863. El Alcalde, D. A. G.

El Ayuntamiento sea enterado del presente itinerario de caminos vecinales y de clarar estar conforme el de n.º 1. Castellón de la Marca 15 de Enero 1863. Como saber firmen el Ayuntamiento lo firmo

J. A. G. Martín Pita

Fitxa del "Pla General de Carreteres Provincials de Barcelona. Al·legacions dels Ajuntaments". 1878. (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall 2539).

Referència=

Pla General. Carreteres Provincials. Barcelona. 1878.

Font=

Plan General de Carreteras Provinciales de Barcelona.

Localització=

AHDB (Carreteres) Lligall 2539, C.

Contingut=

I)

Relació d' instàncies presentades al Pla de Carreteres Provincials; amb propostes de modificació.

A) Presentades dintre de termini:

- Ajuntament de Pacs.
- Propietaris de finques de Pacs, Sant Martí Sarroca i Torrelles de Foix.
- Ajuntament de Santa Maria de Font-rubí.
- Propietaris de Castellbisbal, Ullastrell, Olesa, Monistrol, etc.
- Ajuntament d' Olesa de Montserrat.
- Ajuntament de Vacarisses.
- Ajuntaments de Capellades, Torre de Claramunt, Carme, Orpi i la Llacuna.
- Ajuntaments de Piera, Cabrera, Vallbona, Masquefa i Sant Pere de Riudebitlles.
- Ajuntaments de Sant Sadurní, Subirats, Lavit, Terrassola, Sant Pere de Riudebitlles, Sant Quintí de Mediona i la Llacuna.

B) Presentades fora de termini:

- Ajuntaments del Bruc, Pierola i Collbató.
- Ajuntament de Torrelles de Foix.
- Ajuntament de Sant Martí Sarroca.

II) Instàncies i expedients amb al·legacions.

- Ajuntament de Vilafranca (25 - 10 - 1878)
- [Interessant: topònims]
- Ajuntaments de Lavit i Pla del Penedès (28 - 12 - 1878)
- [Molt interessant: amb croquis]
- Ajuntament de Subirats (5- 10 - 1878), (28 - 10 - 1878)

Comentari=

Autor-de-la-fitxa=

MVT

Data-de-la-fitxa=

23-3-95

Utilització=

Fitxa d'expedient sobre el "Projecte de les obres a construir al camí veïnal del Pla de Penedès a Lavid i Terrassola". 1879. (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall 983).

Referència=

Camins Veïnals. Pla del Penedès. Lavid. Terrassola. APE. 1879.

Font=

Proyecto de las obras de fábrica que deben construirse en el camino vecinal de Pla del Panadés a Lavid y Tarrasola

Localització=

AHDB Lligall 983, A.

Contingut=

Expedient: "Proyecto de las obras de fábrica que deben construirse en el camino vecinal de Pla del Panadés a Lavid y Tarrasola". 1879.

Doc 1: Memoria.

".. las obras de fábrica que faltan ejecutar.. consisten en un pontón de 6 m de luz para el pso del torrente del "Pont" y en una alcantarilla de 3 m de luz para el paso del torrentes de las "Fricas" y 15 tageas.."

Doc 2: Plànols:

Només de les obres de fàbrica.

Doc 3: Condicions facultatives:

Art 1º. ".. La pedra para sillería procederá de las canteras de Villafranca.."

Art 4º. ".. La piedra para mampostería procederá de las canteras de Montpadrós, de San Quintín.."

Art 9º. ".. La arena será extraída del torrente del Pont o de cauces inmediatos.."

Doc 4: Presupuesto.

Director: Pablo Jambrú y Tresserras.

Comentari=

Autor-de-la-fitxa=

MVT

Data-de-la-fitxa=

18-3-95

Utilització=

Figura 3.6

Mapa planimètric de l'Hospitalet de Llobregat (Barcelonès)

TALET DE LLOBREGAT. Mapa planimètric del t.m. 1:25.000. S/o.

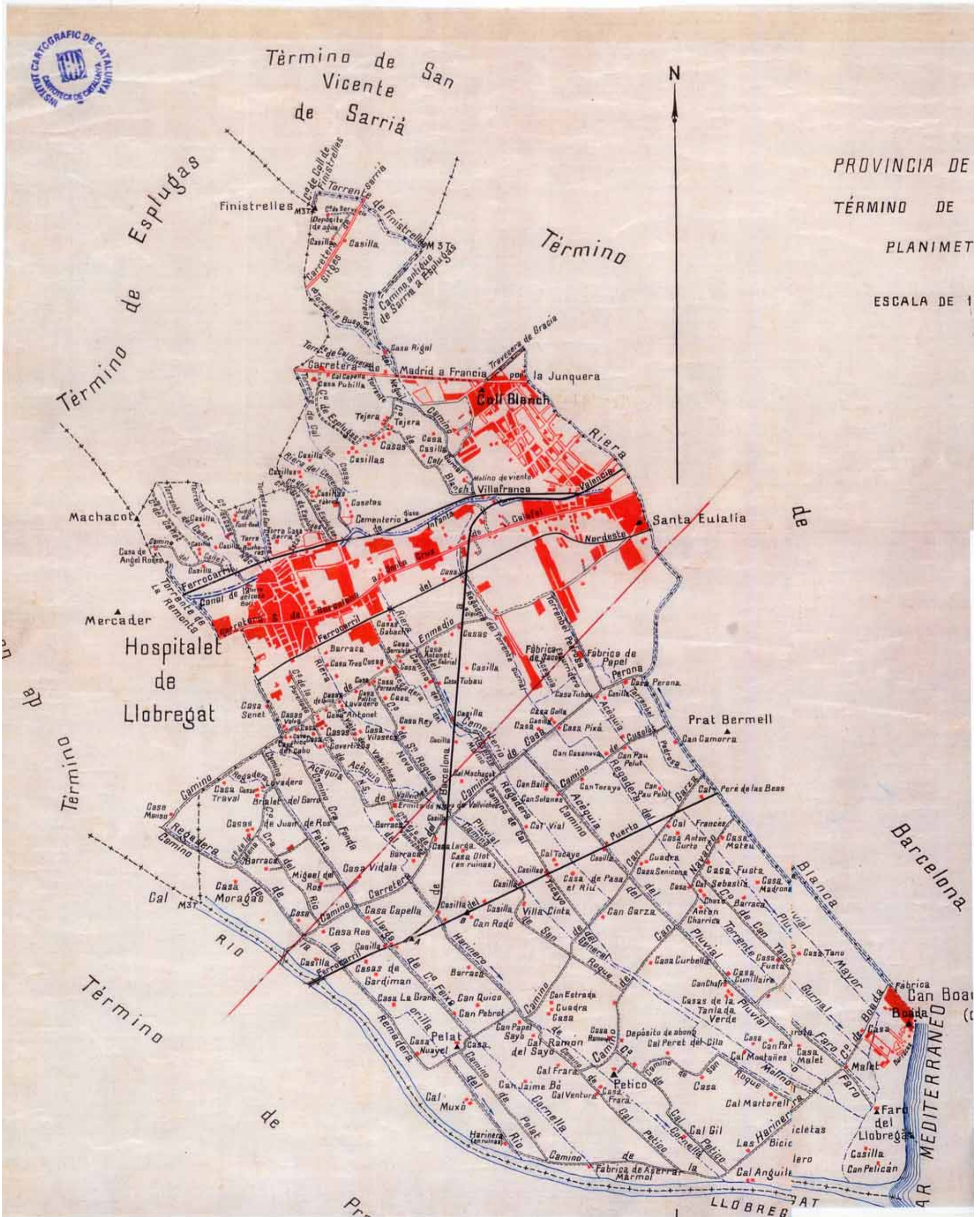

Figura 3.7

Mapa topogràfic de Vallirana (Baix Llobregat)

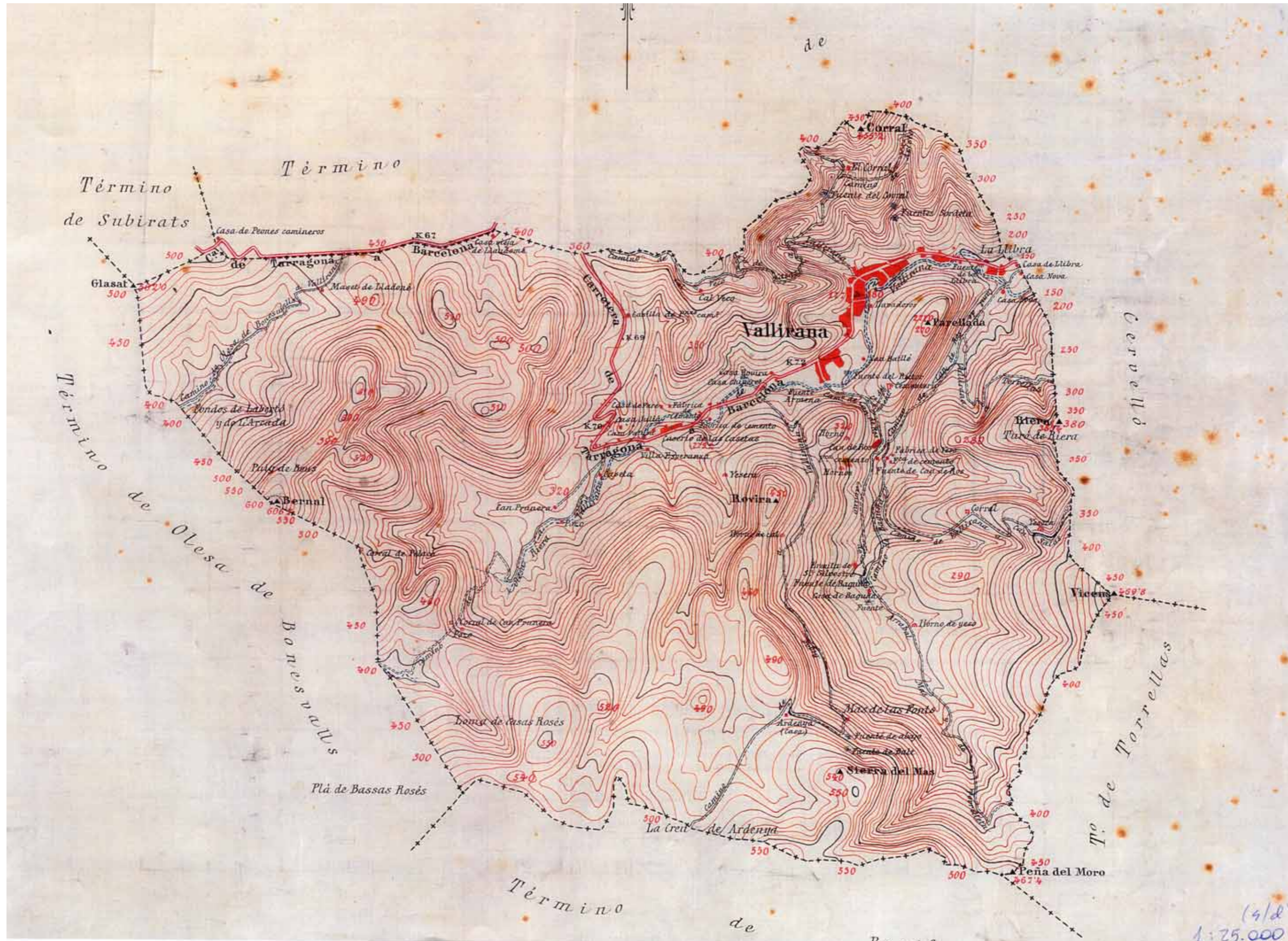
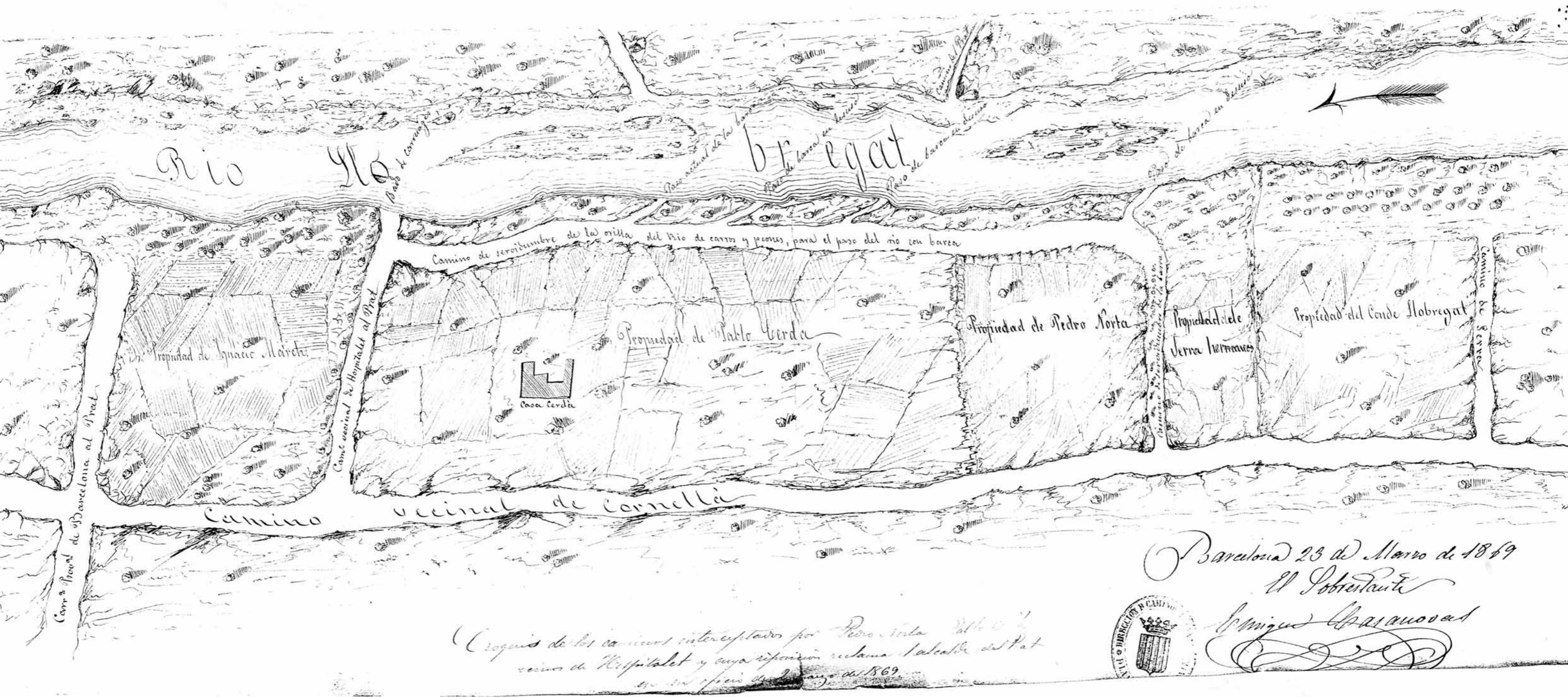

Figura 3.8

Croquis dels camins propers a la barca del Prat. 1869. (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Lligall OP 5765).

Barcelona 23 de Marzo de 1869
El Substancie
Miguel Casanovas

(Croquis de los caminos interceptados por Pedro Norta Table Verde
cerca de Hospital y cuya reparacion reclama el alcalde del Prat
en un oficio de 2 de Mayo de 1869)

